

ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

ЮРИЙ МУШКЕТИК

З'ІЖ СЕРЦЕ ЛЕВА

Торрент-трекер

оцифровано

Hurtom

www.hurtom.com

Віщо їй погрозово шумить праліс. Широкою мамонтовою тропою скрадливим мисливським кроком іде юнак. Це — Арт з племені Турів, якого вожді племені прирекли на вигнання за те, що він відкрив таємницю добування вогню колись дужим ворожим до Турів, а тепер вигибаючим сусідам.

Страшна це кара. Тисячі смертей обступають у пралісі самотню людину. Тисячі небезпек чигають на неї.

Арт сміливо йде їм назустріч, він знаходить шлях до людей, до миру між ними.

Малюнки
В. ПЕРЕВАЛЬСЬКОГО

...І ось Василько знову прийшов сюди. Яксь невидима сила, щось дужче за нього самого вело його до цієї зали. Він так і називав її — мамонтовою. Хоч у залі, oprіч мамонтового, також стояли скелети довгошерстого носорога і тура. Але поруч закостенілого велета з важкими жовтими бивнями вони видавались мізерними карликами, забородами на чужому тирлищі. Принаймні так думалось Василькові. Посередині зали сірів курінь, викладений з мамонтових кісток, в курені імітували багаття фосфоричні камінці під купкою хмизу та валялося всіяке начиння. Щоправда, зараз його майже не було видно: в курені панував морок (від того багаття — гей-би зовсім справжнє), клубочились волохаті й потворні тіні. Та й уся зала тонула в померках: з важкої люстри під

стелею цідила крізь скляні, схожі на сталактити бурульки ріденьке світло одна-єдина лампочка.

— Може, ти підеш додому? — запитала Василька мама. — А то я ще тут довго буду...

— Ні, я зачекаю.

Мама нічого не відказала, побрязкуючи відром, пішла коридором ліворуч. Коридори тут довгі, з безліччю глухих кутів та закапелків. У музеї зараз ремонт, і Васильковій мамі, прибиральниці, роботи та роботи. З тих кімнат, в яких удень працюють муляри та теслі, експонати тимчасово повиносили в коридори, і всіляка звірота шкирить зуби та світить мертвими очницями по темних закамарках музею. Либонь, від того Василькові сьогодні особливо лячно. А може, від того, що мама пішла, і тепер, коли б навіть хотів, чи й розшукав би її серед лабіринта темних переходів та поверхів. А в сусідній залі, відокремленій лише рядом товстих холодних колон, чатує в похмурім мовчанні двоє печерних левів. Здається, ще хвилинка, ще мить, і по паркету зловісно зацокають кігті, клацне важка сталева щелепа.

«Але ні, вони сюди не зайдуть. Вони бояться мамонта».

Ця думка трохи заспокоює Василька, і він зручніше вмощується на стільці. І все ж він почуває, як за плечима шорсткою кігтистою лапою шкрябає страх. І почуває в душі якусь млоїстість та хлипкість. Щоб прогнати їх, намагається зосередитись, дивиться повз курінь на велетенського звіра, який застиг у вічній непорушності. Він ніби вмерз у білий підмурівок.

Одначе зовсім неважко уявити, що оці ось ноги-стовпці колись ступали по землі, по теплій вологій землі — гуп, гуп, гуп — нога за ногою, нога за ногою — гуп, гуп, гуп, оці бивні (лівий ледь коротший за правий) з хрускотом ламали дерева, а велетенські, в два кулаки зуби смачно хрумкотіли зеленою м'якиттю.

Мертвий хоботисько — задертий угору, його чорний отвір заснувала тиша. А колись же він кидав могутні рики, від котрих гойдалась далечінь. Тоді все довкола зачавалося і прислухалося до грізних покликів та могутньої ходи велета.

Василько думає про це й не може одвести очей від монтажних ніг.

Цідить з-під стелі неживе світло лампочка, здається, вона ось-ось згасне. Густішають тіні, а волохаті потвори в курені

сідають ближче до середини, схиляють до купи голови. Мовби радять таємничу раду.

Гуп, гуп.

Вчулося? Василько весь напружується і враз з жахом усвідомлює, що справді чує важкий тупіт. Придивляється пильніше й бачить, як на постаменті-підмурівнику повільно переступають ноги-стовпці. Саме так переступає застояний кінь. Кров шугає Василькові в голову, всі його чуття стискаються в одну маленьку грудочку, в один манюсюсінський горішок, котрий тримає в своїй важкій руці страх. Ще мить, і та рука роздавить маленький горішок. Як ось зараз, за кілька секунд важкотонні ноги розтопчуть на паркеті його самого. Бо вони й справді почали рухатись. Гуп, гуп, гуп. З підмурівника — на килимову доріжку, з доріжки на паркет.

Вігти? Втікати? Але дивний, не знаний ніколи раніше холод скрижанив його тіло, й він не міг поворухнути ні рукою, ні ногою.

Гуп, гуп, гуп.

Мамонт ішов. Ішов по килимовій доріжці до дверей. Він, очеvidячки, навіть не помічав хлопця.

Гуп, гуп, гуп.

Луна гасала по залі, ойкала, айкала — мабуть, їй теж було страшно або вона ранилась об колони та зубчаті карнизи. Старий паркет скрипів і тріщав, здавалось, підлога ось-ось провалиться. Але підлога не провалювалася, і мамонт ішов до виходу. Ось він пригнув голову й натиснув лобом важкі дубові двері з мідними кільцями-ручками.

І тільки тоді, коли порожньо хряпнули обидві половинки дверей, Василько кинувся. Страх все так же стискав його серце, воно било гучно, шалено, але хлопця потроху опановувало й інше почуття. Цікавість. Куди подався мамонт? Що він робитиме, як вийде з музею? І враз Василькові затіпався в грудях сміх: ото буде шарварок, коли звір витюпає на вулицю, коли його побачать люди.

То таки цікавість підвела Василька з стільця. Тихенько, чомусь намагаючись ступати на пальці, він і собі почалапав до дверей.

Мамонт ішов униз до Хрещатика. Але ніхто не кидався навтьоки, не сигналізували машини. Місто спало. Чи й не спало? Чи й не було це місто? Над головою у Василька шуміли дерева, — дуби, клени, осокори. А мамонт уперто йшов униз, топчучи чагарі, валяючи невеликі деревця. І Василько йшов слі-

дом за ним. Але тепер він інстинктом уловив, що йому треба остерігатись, треба ступати так, щоб не почув мамонт. А ноги вже й самі, несамохіть, ступали нечутно. І рухи були точні, м'язи пружинили силою, руки ніби прилипли до держака списа, якого тримав перед себе. І був сам міцний, відважний і дужий.

І тут Василько відчув, ніби роздвоюється. Ніби це вже й не він, а хтось інший, великий і безстрашний, скрадається за мамонтом із списом у руках. Має зовсім інше ім'я... Коротке й звучне. Схоже на звіриний рик. Не він, але ніби й він. Адже кожен мамонтів крок відбитий його чуттями, чуттями мисливця. І він сам, і мамонт, і дерева, і все довкола — це ніби щось одне. Василько з усіх сил намагався зупинити це роздвоєння, звести обоє «я» до купи, аж йому паморочилося в голові, і перед очима розбігалися вогнисті кола. Знесилений зупинився, прихилився до стовбура дерева. Він не міг сказати, скільки це тривало. А коли силою волі змусив себе розплющити повіки, коли розсіялося червоне марево, побачив, що навколо — день, зрозумів, що забарився, втратив якийсь мент і мусить його наздогнати. Над ним шумів ліс, а мамонта вже не було. Але на землі лишилися сліди.

Широким і легким мисливським кроком пішов по них. Уже знав, що мусить іти. Адже кожен слід, яким би довгим не був, має свій кінець.

* *
*

...Мамонт стояв на високому зеленому горбі над стрімкою кручею. Очі його були заплющені, ноги — широко розставлені, він похилився вперед і ледь помітно погойдувався з боку на бік. Здавалося, ще мить і чорно-рудий, схожий на скелю велет громохкне вниз. Але нараз чорні горби м'язів здерев'яніли, мамонт зупинив хитавицю. А ще по хвилі розплющив очі, підвів голову, простер уперед, понад кручу, хобот і — затрубив. Вітер хапав ті чорні величні погуки й кидав їх на зелене заріччя, на луки й бори, болота й ліси. Вони падали згори як поклики грому, як пересторога і як прокляття. І все живе, що рикало чи ластилося в лісах та на луках, на ту мить замовкло, принишкло, слухало в тривозі трагічні поклики велета. Від того рокоту холола в звіриних жилах кров і замерзали очі. Вітер кидав рокоти на хвилі могутньої ріки, й вона прудко мчала їх повз кручі, несла чорну для всього живого, —

що теж колись мусить сконати,— звістку далеко в понизов'я, до інших лук і гір. Навіть орли урвали в крутім верховітті клекіт, заширяли тихими траурними колами.

Луна ще довго гасала по хащах, а мамонт уже повільно й важко ішов од кручі. На мить він зупинився на краю схилу, помацав рудим, зморшкуватим хоботом колючі галузки, потім знову важко посунув уперед. Либонь, раніше він би просто не помітив цих чагарів. А тепер кожна гіллячка, яка дотикалася рани або держака списа, що стримів у ній, завдавала пекучого болю. Мамонт гаряче дихав, з рота йому падала жовта піна. Рана ятрилася, і коли він ступав на передню ногу, біль бив конвульсіями все велетенське тіло. Рана скаженіла, рана рикала, покрила зойками всі голоси, всі звуки, обкривавила світ. Він тепер і був для мамонта однією кривавою плямою. Рана волала помсти. Ще однієї помсти. Дві вже сталися. Мамонт розтоптав нападників — двох печерних левів, поспихав їхні потрощені тіла з кручі. Але й сам спливав кров'ю. Втративши сили, напівлежав, прихилившись до крутого глинястого пагорба, і звідки взялося це гостре вістря, котре вп'ялося в шию, не відав, як не відав,— а коли б і відав, тепер йому було все одно,— що за ним з горба стежить пара гострих очей. Мамонт ішов помирати. Вже помирав, повільно розтавав у вічності, зливався з нею. Входив у землю, щоб знову звестися з неї по двадцяти тисячоліттях і стати на білому мармуровому підмурівнику. Власне, не йому, а тому, що залишиться від нього. Кістки підважуватимуть підйомним краном і подаватимуть нагору з ями на київській вулиці Велика Підвальна. Зніматимуть робітники трамвайні рейки, копне ненароком глибше бульдозерист, і ківш ухопить останній крок велета. Потім кістки зберуть, складуть в одне і поставлять в музеї. А ще ківш викине нагору кам'яне вістря, його теж однесуть в музей, покладуть під скло на білий папір.

Через двадцять тисячоліть на цьому місці, де важкі стовпці ніг зараз трощать чагарник, виблискуватимуть проти сонця кам'яні сходи, шумітиме ясний водограй фонтана. Вода збігатиме трьома лавами, перехлюпуватиме на гарячий тротуар. Через двадцять тисячоліть... А зараз мамонта мучить спрага. І він спускається вниз, до яру, який колись люди назовуть Хрещатим, де хлюпоче річка. Спокійна у верхів'ї і нестримно пружна тут — вже відчула могутнє дихання своєї великої по-сестри.

Слідом за ним з місця майбутньої консерваторії скрадається самотній мисливець.

Шумить свою вічну зелену думу дикий праліс, галасує у верхів'ї птаство, а мамонт п'є і п'є прохолодну, трохи каламутну воду. П'є не так, як раніше, як завжди, — краплі безсило спадають йому з хобота, з важких, закривавлених бивнів і кльокають на тихе плесо, на перепріле листя під берегом. На плюскіт крапель кидається риб'яча дрібнота й одразу ж шугає увсібіч, злякана волохатою тінню. Забився під карякуватий корінь біля самої води велетенський сіроголовий гад, втупився перед себе крижаним зміїним поглядом ненажерливих, а тепер ще й зляканих очей. Мамонт пирхає, і змія шипить, ще далі під корч втягує голову.

Мамонт посипає рану вологим сіруватим піском, змішаним з перепрілим листям, повільно рушає берегом річечки.

Тут легше йти, менше повалених дерев і річкові чагарі м'якші, податливіші. Легка, як тінь нічного птаха, постать скрадається на віддалі одного кидка списа. Не осипається з-під ніг земля, не тріщать галузки, людина ступає тихо, немов під нею не плетиво дикого пралісу, а розм'яклий від літньої спеки асфальт.

Цю землю справді вкриє чорна міцна плівка. Між минулим і прийдешнім проляже кілька сантиметрів смоли, котра, однак, не відмежує теперішнього од минулого. Між минулим і майбутнім — порожнеча, котра відділяє прожите од непрожитого неприступною, непрохідною товщею.

Ступає по землі боса м'язиста нога. А над нею ступають тисячі ніг. Взутих в лаковані легкі черевики й чобітки. Над головою людини, яка скрадається за мамонтом. По кількометровій товщі, яка за тисячоліття вкриє ці старі, натомлені горби.

...Колись тут стоятиме Головоштамт. Тисячі облич, хори голосів.

А зараз ця самотня людина боїться власного подиху. Перебігає на другий бік яру, скрадається поміж стовбурами осокорів, схожих на високі колони. Колони консерваторії справді забілюють тут по віках. І залунає тиха мрійлива музика, котра вбере в себе і шум пралісів, і спів птаства, і весь важкий і суворий шлях людства. Минуле зіллється з сучасним і стане одним — вічністю.

...А поки що — тільки важкий шум верхів'тя, який віщує

грозу. Одначе мамонт вже не дослухався до нього. Гроза приїде, щоб вже навіки змити з землі його сліди.

Він ішов помирати. Його вела якась незнана, вища за нього самого сила, одвічний триб. Він ішов на захід сонця, а та сила підказувала йому, що схід упав для нього вже назавжди й що треба поспішати. Він сповняв волю вічного Вселенського закону, закону всього живого. Мамонт помирає в самотності. Ніхто не мусить бачити, як конає велет. В цьому загорога й таїна світу, сенс життя, котре прагне одмежуватись од смерті.

Прорізна, Володимирська, Золоті ворота. Мамонт ішов до драглистих чорних мочарів, які по віках покрие асфальт площі Перемоги. Він мусив прийти в ті болота. Туди од віку втпатали чорну тропу його предки. Там він прихилиться до дерева й помре. Стоячи. Вросте в болото, в мох.

Але сили полишали могутню тварину. Смерть спивала їх, як гаряча юга росу. Його хитало, він наштотхувався на дерева, ще нижче схилив голову й ледве переставляв ноги. У велетенських грудях хрипіло й клекотіло, здавалося, повітря вривається туди просто через рану. Світ йому меркнув, мамонт наледве вловлював білі просвіти між чорних дерев. Зненацька його права передня нога глибоко провалилася в землю — нору якоїсь звірини — мамонт заточився й важко тицьнувся у куц молодих кленів. Страшний, болісний крик вирвався йому з хобота, заметався між дерев, пострибав луною через кущі. Мамонт хотів звести хобот, але він тільки безсило ворухнувся, й тепер з нього разом з крипом вилетів низький трубний звук.

І тоді здригнули лісові нетрі, важкий рокіт сколихнув їх. Застугоніла земля, дрібно затремтіло листя на деревах. З далекої галявини йшли мамонти. Йшли, щоб допомогти своєму родичеві здолати останню путь. Ніхто ж бо не мусить бачити, як помирають мамонти!

Мисливець, який чатував за куцем, стрепенувся й поволи почав відступати. А коли повітря струснув новий дужий рокіт — кинувся навтьоки. Мчав як тінь, як вітер. Він вже не бачив, як зсонувався по стовбурах, лишаючи на рубцюватій корі клапті довгої чорно-рудой шерсті, мамонт, як гнулися, тріщали молоді клени.

Мисливець залишав свого списа в тілі мамонта. Залишав вічності. Нам.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЧУЖИЙ СЕРЕД СВОЇХ

Арт стояв, прихилившись спиною до дерева, посеред живого виру. Вони ж гадали, що притисли його до Вішого Дуба своїм криком. Найдужче шаленів Тустув — Сонна Риба. Ні, зараз він не був сонний: очі йому скаженіли, червоно зблискували, мов у рисі над здобиччю, рот пінився слиною й злими словами. Тустув ярів злістю, вимахував сокирою біля самого Артового обличчя. Сокирою, яку зробив Арт. Арт знав, чого шаленіє Тустув, знав і осміхався. За два оленячі скоки стояла вона, Синя Квітка, стискала в руках обірване в шиї намисто з вовчих зубів, щось шепотіла батькові на вухо. Арт не боявся Тустува. Він не боявся нікого. Йому самому рвали груди злі рики і в горлі клекотіла лють. Біль, і лють, і ще щось, чому немає назви, але від чого може завити навіть звір.

— Смерть! Смерть! — кусав у лютих божевідлі губи Тустув, і очі йому знову ставали як у рисі. Він і сам скидався на рись: жорсткі жмути щетини замість брів, нерівні ікласті зуби, гострі, сторчки вуха.

Арт одхитнувся від дуба так зненацька, що Тустув скочив, мов нічна пажера од чужої здобичі. Всі мисливці їхнього племені знають: аби налити своє серце відвагою, треба з'їсти серце лева. Тустув з'їв їх більше, ніж має пальців на руках; випрохував, вискиглював або й викрадав, коли мисливці вбивали дужого звіра, але так і лишився з серцем пажери. Бо то нічого не важить — з'їсти серце лева, вбитого чужими спинами. Треба зустріти лева віч-на-віч і здолати його. І з'їсти серце. Тоді лев'яча відвага ввіллється в твої жили. Але то майже неможливо — одному мисливцю здолати звіра-велета.

— Смерть! — вже не випукнув, а верескнув він і оглянувся на старого Кая.

І всі подивилися на старого Кая, вщухли на мить. А Кай злегка погладжував золотисте пухнасте кільце на шиї — думав. Усі мисливці їхнього племені носять на шиї звірині хвости. То — знак мисливського щастя. А іноді й порятунок. Адже хижий звір найперше цілить пазурами в шию.

Кай мовчав. Кай мислив. У нього теж звивався на серці гнів, але що таке старечий гнів? Він як перетліле жариво. Попіл і холодні іскри. А ще йому було шкода Арта.

Гаряче шепче на вухо дочка — Синя Квітка, молить пощади. Дурна. Не втямить, що Арт не бачить її. Та Арт, здається, ще не бачить жодної квітки. Може, з часом зупинив би очі на Синій? Зрештою, те Каєві байдуже. Одначе не байдужі йому Артові руки. Ще ніколи плем'я не мало таких рук. Стрілою, випущеною з лука, змайстрованою його руками, можна пробити навиліт молодого вепра. Це він придумав, як свердлити дірки в міцному камені. Два встромлені в землю рогачики з берегового дерева, ще два — прив'язані тарпанячими жилами впоперек, і патичок сам бігає по натягнутій на лозині жилі, вгризається в камінь. Це він, зібравши таких, як сам, коротковолосих, виплів з лози й очерету заставки та перегородив на ніч річку. А на ранок озерце біля стійбища було повне риби. Відтоді вони часто перегороджували річці горло плетінкою, і поменшав страх голоду. Мабуть, все те й виповнило Артове серце зухвальством. І призвело до того, що він... порушив Найвищий Закон. Розрубав, розшматував Вічне Живе Тепло, віддав частку його поганим Воті. Тим Воті, котрі колись були сміливі й дужі, з якими стільки літ змагалось на життя й смерть їхнє плем'я Турів. Вони таки здолали Воті. Винищили всіх їхніх мисливців. І розтоптали їхні вогнища. Воті спробували мандрувати в пущі, але втрапили в дорозі сили й вернулися назад. Вони гибіють у топких болотах, живуть тільки затхлою болотяною рибою та водяним корінням. Воті змиршавили до краю, вони вже нездатні захистити себе й ночують на деревах, як боягузливі коти. Мисливці Турів бридують жінками Воті. Але й не можуть їх побити, бо тоді душі Воті вселяться в їхніх жінок, а могутні тури перестануть опікувати їхнє плем'я.

Але тепер Воті позлазили з дерев. У них знову є вогонь, який Тури не можуть затоптати, як не може мисливець виврати власне серце. І біля того вогню підрастають мисливці. Кай зітхнув, потягнув важку ведмежу шкуру, що сповзла з плеча. Колись на ловах він упав з дерева і вепр розпанахав йому ліве плече. Аж тепер, по роках, давня рана почала боліти. Надто на холод. Інші позасинали, позабувалися, а ця прокинулася, щоб нагадати йому про давно забитого вепра. Він, Кай, чимось завинив перед тою звіриною.

Кай і далі роздумував, що сказати племені. Думка його звивалася, мов змія з перебитим хребтом. Од сходу до заходу сонця він стає старішим і старішим, і все зменшується й зменшується його влада над Турами. Тільки мудрістю змушує

схилитись перед своїм вогнищем. Отож має бути мудрим і зараз.

— Нащо ти показав Воті, як вибивати з каменю холодні іскри і робити їх гарячими? — суворо запитав Кай, відштовхнувши руками дочку.

— Там плакали діти. Як голодні вовчата. Вони й ставали потроху вовчатами,— відказав Арт.

— А хіба Тур родич вовкові? — Кавві здавалося, що він говорить мудро.— Чи, може, Тур хоче змінити свою шкіру на вовчу? Змія по весні теж скидає шкіру...

— І однак залишається змією. А Тур ніколи не стане вовком,— сміливо одказав Арт.

Кай зрозумів, що цього разу сам оддав мудрість в інші уста. Від того в його грудях війнув вітрець злості й холодні жарини під серцем спалахнули слабкими, але злостивими вогниками. Ті вогники запалахкотіли ще дужче, коли Кай побачив, як Арт поставив ногу на Чорний камінь вождя, на камінь, на котрому мав право сидіти тільки він. На ньому сидів вождь, який правив до нього, і той, який правив перед ними обома, і всі інші вожді. Мабуть, сів би на нього колись і Арт. Не тепер, бо ще надто молодий, а по багатьох скресеннях ріки. Але вже не сяде. Й не мусить сісти. Як не мусить риба ходити по землі, а звір літати в повітрі. Арт не шанує Чорного каменя, не шанує вождя. І молоді воїни бачать це. Арт порушив закони племені і замість того, щоб лежати долілиць перед вогнищем вождя, блискає на всіх очима. Чи не хоче він одібрати владу в нього, Кая? Чи не хоче звирувати плем'я, як звирує молодий тур спокійний табун? Он як він випнув груди! Він високий і дужий, в нього ноги молодого оленя і очі підорла. В нього не живе на плечі вепр, і йому не залазять у сни холодні змії. І того всього йому мало!

Так розпалював себе Кай, готуючись до суворого присуду. Кай вже намислив його. Він покарає нещадно й мудро, нехай усі затамлять це. Його присуд буде страшнішим за смерть.

Кай ступив до каменя, і всі примовкли, вловивши рішучі зблиски в очах вождя.

— Ти народився ранком, і ми дали тобі ім'я Арт — Сходяче Сонце,— сказав вождь.— Тепер ми забираємо це ім'я і віддамо тому, хто перший народиться по сході сонця. Йди від нас і не вертайся ніколи. Йди Самотнім Вовком. І називай тепер сам себе так. Вий з вовками і виривай у них здобич. Шматуй сире м'ясо і спи з вовчицями. Й не спробуй вернутись

назад або ходити десь неподалік і нюхати дим наших багать. Бо тоді ми вкинемо тебе в яму до молодих ведмедів. Іди. Ми вже забули за тебе.

Кай повернувся й пішов до свого куреня, куреня трьох вогнищ. Він уже забув за Арта. Принаймні так думали всі. І кожен думав, що забув. Навіть Синя Квітка намагалася думати так, але її думка безсило махала крилом і тільки ближче підлітала до Арта, а погляд туманів сльозами: «Дурний, дурний. Що ж тепер буде? Куди ти підеш, де житимеш? А я... А я?..»

І ще похилив у важкій мовчанці голову Урр. Урр — Гниле Дерево, так назвали його в дитинстві, бо він дуже довго хворів. Добрий тихий велетень Урр — наймиліша для Арта людина племені. Тільки з ним Артові й шкода розлучатися. А Уррові сувора печаль заслала добрі голубі очі. Він несамохіть бгав на шиї кільце з вовчих хвостів, уже розірвав його, тримав у руках. Що він міг вдіяти? Надто він! Недарма Кай, вже йдучи до вогнища, хижо микульнув на нього очима. Мов старий вовчий вожак. На кого клацне зубами — згряя розі-рве в мент.

Чорна туга стисла Уррові серце. Справді, люту кару видав для Арта Кай. Одинока людина в хащах — що одірваний од дерева вихором листок. Всі злі сили лісу чигають на неї. Вони колись знайшли такого вигнанця. Страшне струп'я з'їдало його тіло, очі йому кривавились, а в них палахкотів зелений жах пралісу.

Це ж і його кривого друга чекає таке. Як йому допомогти? Важка крута зморшка перекреслила Уррове чоло. Йому аж сльози набігли на очі від думання. Він переступав з ноги на ногу, простер уперед руки, але Арт зупинив його поглядом. За ними звіддалік пильно спостерігав ловецький ватаг Кі. Він чомусь помацав пальцем вістря списа, помахом руки підкликав до себе Урра.

Всі розійшлися. Арт лишився сам у центрі лиховісного, смертельно окресленого Каєвими словами кола. Куди він піде? Поки що Арт майже не думав про те. Гнів і злість шматували йому серце, кресали в голові вогняними кресалами. «Ви вже забули, як самі мало не стали Воті. Ви гірші за Воті, ви кровожерні й мстиві, як рисі. Он вже десятеро вас хоче сісти на Чорний камінь. Ви поперегризаєте одне одному горла. І найперше тобі, дурний борсук Кай».

Так думав Арт. Так він гукав. Аби збадьорити себе.

Гнів і злість гнали його од стійбища. А ще — підсвідоме почуття небезпеки. Він знав: лишатися йому не можна. Кай ніколи не погрожує. Кай каже те, що намислив.

Арт швидко йшов через галявину. Він не оглядався. Тільки зійшовши на Лисячий горб, кинув через плече погляди назад. Але куці, котрі недавнечко закипіли листям, вже затулили од нього галявину, і Чорний камінь, і все стійбище. Над погрозливою тишею, над ніжними зеленими хвилями стрімили велетенські гіллясті оленячі роги; сухі й чорні, вони хилилися наперед, цілили Артові в спину. Ті роги прив'язані до розсішок Каєвого куреня.

Арт двічі вимахнув у бік куреня сокирою й рушив уперед. Арт не думав, куди йде. І з чим іде. Він не заходив до свого куреня. Та його, либонь, і не пустили б туди. Пов'язка на стегнах — шкура молодого кулана, покраяна з одного кінця на паси шкура рисі через плече. Сокира в руках. Більше в нього й не було нічого. Все інше — племені. Навіть ті сокири й списи, які зробив сам.

Гірка кривда занурила в груди когтисту лапу, не попускала. О, він гаразд пам'ятав її кігті. Од самого малечку. З тих днів, як одурілий од старості й самотності тур втоптав у землю його матір, коли вона збирала горіхи в Холодній долині. В його пам'яті мати ще й сьогодні — щось тепле, м'яке і грізне водночас. Грізне для Артових кривдників. Її боявся навіть Кай, бо в голодні часи саме вона ходила до Ями м'яса й приносила звідти маслаччя для всіх. Горіхи, солодкий болотяний корінь теж лежали в її ямі. Гуртом з іншими жінками вона могла не пустити до вогнища не тільки простих мисливців, а й Каю. Жінки оберігали вогонь, з їхніх долонь він розбігався по всіх куренях. Бо тільки те полум'я, котре спалахне од Великого, чисте й не таїть у собі зла. А коли мисливці верталися з ловів з незакривавленими списками, його мати, а з нею й інші жінки жбурляли їм в обличчя прілим листям і змушували подовгу стояти перед вогнищем, похиливши голови, а то й співати: «Ми ліниві болотні черепахи...» Кай був хитрий, тоді він стояв позаду всіх і або мовчав, або тихенько підскиглював за мисливцями. Зате коли їм вдавалося загнати між три горби оленів і кинути двох-трьох в урвище або добути з півдесятка куланів, тоді Кай ішов попереду ватаги й першим сідав до жаркого вогню.

Якщо Артова мати десь барилася, Каєві давали їсти дві інші матері або мати всіх трьох матерів стара Куна. Але не-

задовго перед смертю Артової матері дві інші матері, а з ними й Куна пішли туди, де лягає на спочинок сонце. З ними пішла майже половина великого роду Турів. Кажали, що так було й раніше, вже кілька разів ділився їхній рід. Люди множилися швидше ніж тури й олені. По той бік Найбільшого лісу горіли багаття іншого роду, в дні хороших полювань звідти приходили до них мисливці, а мисливці з Каєвого роду ходили до тих багать, часто ночували там, а то й залишалися назавжди. Одначе самі до смерті лишалися Турами. Коли звідти приходили мисливці, вони давали м'яса й солодкого мозку Артової матері і Артові теж, і бавилися з ним, і кидали його один одному через полум'я. Арт верещав, тоді було страшно й хороше.

Але все те — майже забулося. І лишилися рани від несправедливої кігтистої лапи. Її дотики відчув одразу ж по загибелі матері. Часом вона шкрябала до крові. Хлопця штурляли ногами від багаття, він бабрався в смердючій кістковій ямі, нишком злизував кров з шерсті забитих оленів, туші яких готувалися розібрати й засмажити на вогнищі. А потім м'ясо божевільно пахло. І його їли мисливці. Так, він спізнав, як бути Воті. Однолітки ганялися за ним з палицями, бо був худий і хирлявий і нікому було за нього заступитися. Він не любив гратися в мисливців і оленів...

На мить Арт притишив ходу, йому здалося, ніби висока пожухла трава одлунує не тільки його кроки. Постояв хвилю, знову рушив уперед. Мабуть, причулося. Далі починалися чагарі, поміж котрих росли поодинокі старі дерева. Колись це було найкраще місце для ловів. Але тепер олені й кулани рідко заходять сюди. Мисливцям племені доводиться йти од сходу й до заходу сонця, щоб дістатися до оленячих пасовиськ. А в голодні посушливі роки й здійматися всім племенем і мандрувати на опівдне сонце, куди, в прохолодну сутінь лісів, відкочовують прудконогі табуни.

В одну з таких мандрівок Кай і штовхнув його до свого вогнища. До того, біля котрого востузились менші вождеві діти. А Арт вже досягав головою плеча мисливцям. Відтоді він мав годувати вогнище, дробити для малечі костомашся та виколупувати з нього духмяний солодкий мозок, пильнувати малих од вовків та хижих птахів...

— Іі-і-я-а — нараз шарпнувся за спиною тонкий, схожий на лисячий дзвяквіт, крик, перетнув думки. Арт пластом упав на землю. Щось хуркнуло над головою, гахкнуло в стовбур

старої товстенної липи, аж з дупел закурів жовтий порох, а з одного вихошилося двоє строкатих птахів. Арт миттю відкотився вбік і тільки тоді поглянув на дерево. Хоч знав і так, що там. Довгий білий спис стримів скраєчку стовбура, в корі, одчашнувши її, хилився державком униз. Мисливський інстинкт підказав Артові напрямок, і він, низько схиливши голову, великими скоками помчав туди, куди кинула свою тінь липа. Але вже й так було чути, як сичить трава і тріщить галуззя. Арт знав ці місця, як свою долоню. Прямо — колюче терня, куці рідшають в праву руку. Він помчав ліворуч — скорочував шлях.

Невелика галявина, густа, ще майже чорна, груша й горішник по краю, за нею друга — трохи більша галявина. І вже він побачив, як мелькнула в міжвітті широка, трохи згорблена, схожа на ведмежу, спина. Далі знову дерева. й рідкі порожністі чагарі, порване дикими свиньми коріння стирчало, як костомашня, і новий просвіток; коли волохата спина наполовину затулила його, Арт метнув сокиру.

— Ай-р-р,— і луна, колінкуючи, поповзла під куці. Вона не вирвалася на галяви, згинула в густій сутіні. Другого зойку не було. Арт знав, що влучив певно, що ворог конає. Підступний, підлий Тустув, ти таки хотів вдихнути своїми широкими ніздрями моєї крові! Що ж, захлинайся своєю!

Горло Артові тремтіло, й холодні невидимі комахи перебирали на спині колючими лапками. Треба було б забрати сокиру. Арт ступив крок, другий і зупинився. Ні, нехай лишається в тілі ворога. Нехай знають!

Зла радість куснула серце. То був солодкий укус. Схожий на дотик перших зубів немовляти до материнських грудей. Він хоч чимось помщався племені. Але тепер йому треба втікати чимдуж. Тустув міг забити його, прогнаного од вогнищ племені, безкарно, а Тустувова смерть лягає на нього ще страшнішими прокляттями.

Арт вертався до липи тим же шляхом, яким мчав за ворогом. Спис все так же стримів у корі, тільки похилився товщице кінцем на землю. Арт не міг пересилити себе, — хоч то була зброя ворога, — висмикнув спис. Цей спис — найбільше багатство Тустува. А може — всього племені. Тустувові він лишився після батька — найкращого мисливця племені. Прямий-прямісінький, легкий і твердіший за камінь. Ріг могутнього звіра. Хто зна, звідки і як він до них попав. Ріг — схожий на бивень мамонта, але прямий. Арт здогадувався, що це й є

бивень мамонта, розпрямлений у рівне. Одначе як? Скільки він спалив їх на вогні, скільки скришив у киплячій воді, але так і не розігнув жодного. А хтось же розпрямляв. Яким робом? Яка то могутня й розумна людина!

Це питання довго мучило Арта. Мучить і зараз, але потьмяніло воно, скришилось, як скришились оті бивні, над котрими він чипів.

Арт ще постояв мить. Довкола шерхла тиша, але юнак здогадувався, що він у ній не сам. Він навіть знав, де ховається Синя Квітка. Це вона подала знак лисячим криком. Вона он там, за низьким широким кущем. Може, то од її подиху тремтять галузка? Синя Квітка сама не підійде ніколи. Вона б навіть одбивалася, коли б її вели до нього. Але якби він покликав... Навіть тихенько-тихенько. Пошепки...

На мить Артові груди залляла тепла лоскотлива хвиля, і він аж завагався, чи не гукнути й собі по-лисячому. То буде відповідь і певний знак. Синя Квітка піде з ним, хоч як то їй страшно. Піде, бо вже й так ходила тінню. А чого ходила? Мало йому було клинів од мисливців! «Уполюй лисицю!» Бридливе роздратування щодалі більше поколювало його тоненькими глищами зсередини. В тих поколюваннях згнула хвилька вдячності й щемкої ніжності. Та й чи знає він сам, що на нього чигає попереду? Може, погине з голоду. І хіба то не важливо, ступас пара ніг чи дві, полохаючи дичину? Один шмат м'яса чи два. І потім, вона буде тулитись до нього. «Бр-р-р»,— струснув шкірою, як молодий олень по холодній купелі.

Арт рішуче вимахнув списом і швидко попростував на захід, куди котилося до свого одвічного лігва червоне сонце і де чекала на нього чорна невідомість.

Десь далеко-далеко тужно підвивала справдешня лисиця.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПЕРША НІЧ САМОТНОСТІ

Бори й пуці, яри й перярки — все це були знайомі місця, і часом Артові здавалося, ніби йде в звичайні розвідини перед ловами. Він не почував самотності. Бо ж і не був

самотнім. Він — це дерева, це трави, це олені, це тури. Все виростає з чогось і вростає в щось. Виживає ж, котре хитріше, прудкіше, спритніше. А хіба він не спритний!

І, мовби для того, щоб упевнити себе, стрибнув через широкий бурчак. Стрибнув і не доскочив краю. Ступив тільки одною ногою, глинястий берег обвалився, і він шурхнув у холодну каламуть. Дряпався вгору, і щось обвалювалося в душі. І ставало холодно й лячно. Не тому, що змок,— сам не відав чому. Може, що занадто покладався на свої сили, що схитнулася, впала на мить впевненість, чи просто від того, що лишав по собі такі грубі сліди. Навіть сліпі, коли б захотіли, могли б знайти його по них. Щоправда, погоні не вельми боявся. Синя Квітка не скаже нічого, Тустува кинуться хіба що увечері, отже зможуть піти погноєю аж ранком. Та й чи підуть! Вони знають, що він не чекатиме й що має прудкі ноги.

Згадка про плем'я змусила серце вдарити гучніше. Вони прогнали його, як проганяє табун старого чи хворого тура. Але ж він не старий і не хворий! Вигнання — одвіку найстрашніша кара для мисливців. Самотній тур ще якось проживе в хащах. А вже олень чи навіть вовк загинуть напевне.

Одначе Арт ще до кінця не обіймав покару. Йому настирилось плем'я. Остогидла дурна і дика влада Каая й інших сигололових племені. Всюди якась заборона, всюди якась засторога. Тих заборон більше, ніж щетин на забитому вепрі. Й спробуй обійти хоч одну. Тебе поб'ють камінням або зв'яжуть і кинуть десь у нетрях, як кидають хворих та недужих, щоб не споживали даремно їжі. Всі вони, молоді мисливці,— як молоді вовки в зграї. Вони полюють здобич, а найласіші шматки — вожакові. Й бодай один скік не туди — одразу ввіп'ються в тебе міцні ікла. Тільки ж вожак у зграї — міцний і дужий, а Каай — лінивий, підступний і хитрий. Але тепер Каай не має над ним влади.

І дивна вільність та легкість оповили Артову душу.

Опріч того ніс у душі ще одну розраду. Адже ходив на лови і вертався назад. А йому завжди не давала спокою думка: а що там, далі? Там, де кінчається ліс, і чи кінчається він? Де той край, за яким... Одвічна бентега, вічна невситимість мозку, яка ніколи не матиме погамування, ніколи не дійде межі. Безконечна гонитва в безвість. Але ж та безвість манить і кличе! Арт намагався відгадати, що ж там, далі? Там живуть такі самі звірі, як тут? Од тих думок гуло

в голові й іноді довго не міг заснути. А коли засинав, йому снилися червоні-червоні ліси й червоні-червоні звірі.

Згадка про плем'я підштовхнула його. Сонце вже котилося по верховіттю дерев, вечірні тіні паслися по молодій траві. Здавалося, сонце зовсім недалечко, за кілька кидків списа. Он там, за отими деревами, мружиться, вкладається на ніч. Йому навіть здалося, ніби чує його тихе муркотіння.

Але воно дурило. Арт знав це. А може, подумав, він справді дійде до нього? До того велетенського, сумирного кострища. Мабуть, там завжди тепло й затишно. Але завтра ранком воно викотиться он звідти. Може, воно вночі полює? Ото б довідатись! Полює чи спить — зовсім не в гостину до нього прошкував він. Просто кудись та треба було йти. Але закрайками свідомості вловлював, що вибрав той напрямок не випадково.

В пам'яті, мов присипане попелом жариво, тліла й пригасала давня оповідь про те, що десь там, на сонячній спочинку, має бути ріка. Не така, як та, що тече біля їхнього стійбища. І не така, як та, що котить води за болотами. А велика-велика, мати всіх рік. Їхня ріка тільки маленька дитинка тієї. Ніхто з живих мисливців племені Турів ніколи не бачив її, про неї їм переповдали мисливці, чії тіні тепер бродять по лісах, а може, не бачили й вони, а чули од когось. Але в те вірили. Мати всіх рік — там.

Арт любив воду. Любив її плинність, її таємничу непокореність, її веселість. Намагався уявити ту невідому ріку й не міг. Він сам не відав, чого йде до неї. Вона і страхала, і манила його. «А що, коли там...» А далі все обривалося, уява боязко й жалібно тицяла в м'яку волохату шкуру вічної темряви.

А справжня, вечірня темрява вже обкладала чорними совиними крилами ліс. Арт ішов ледь помітною звіриною стежкою, що петляла між дерев. Власне, стежка сама вела його, він скорився їй. Земля, котра обпилася весняних вод, вгиналася м'яко, а подекуди, по низинах, хлипала під ногами.

В лісі блукали тіні. Вони завше виходять із своїх схованок, коли сонце лягає на спочинок, і ніпають поміж дерев, шукають щось незнане людям, ганяються одна за одною, раптово з'являються й раптово зникають. Вони не страшні, хоч зачепати їх не можна.

В животі пробудився голод, але Арт знав, що зараз годі й думати жбурнути що-небудь в його ненаситні пазури. Він ішов тихо й швидко, тримаючи спис вістрям до землі, готовий

кожної миті скочити вбік. Обережність і настороженість — це й є життя мисливця. Так само, як тура, олень, вовка, тигра.

Щось холодне ковзуло по нозі, м'язи напружились і тої ж миті розслабли. Вони вже самі встигли одкарбувати: ковзнув ослизлий корінь. Небезпека наступити на гадюку тут була зовсім мала: гаддя уникає стежок, утоптаних твердими копитами.

Ліс ставав вогкий, холодна роса капотіла з віття, незабаром Артова одіж відлигла, неприємно липла до тіла. І він зрадив, коли ноги перестали хлипати в намоклім листі. Ліс порідшав. Окремі дерева та гурти дерев посіли ці галяви, міцно переплелися в землі корінням, забравши назавжди її в полон. Всіяна перелілим жолуддям, трава в багатьох місцях була потоптана, тут і там чорніли широкі стежки — канави, вони пролягали одна біля одної, як вени на руці старого мисливця. А то збігалися докупи й розбігалися, як розчепірені пальці.

Ніч сплітала губами зелених лісових велетнів, завішувала обрій чорними волохатими шкурами. Наступав час нічного полювання хижаків, іти далі було небезпечно. Арт вибрав для ночівлі дерево. Велетенського дуба, що самотньо чорнів посеред галяви. Спритно, не випускаючи з рук списа, видряпався по стовбуру. Відшукавши широку розкаряку, заходився лаштувати нічне сідлище. Ламав кучеряве віття і вкладав між товсті рогачки. Коли сідлище загойдалося під ним, зручно вмовстився, обіпершись об стовбур дерева, склепив повіки. Мисливець мусить сам накликати сон. І стати на його сторожі. Щоб був легкий, мов осіннє павутиння, тонкий і гострий, як комарине жало. Мисливець спить тільки тілом, поставивши на сторожі чуття.

Обпадали думки, як листя на осінньому куці. Незабаром з хаців долинуло муркотіння, хрускіт кісток — десь неподалік справляв учту якийсь хижак. Доїдав упольоване вчора — сьогоднішню гонитву Арт почув би неодмінно. По якомусь часі муркотіння перейшло в погрозливий хрипи, далі розітнувся могутній рик і інший, не менш лютий, відтак тупіт і шалений рев. Хтось зазіхав на здобич. Либонь, молодий тигр хотів поцупити батькову частку. Арт подумав, що так чинять тільки лінькуваті діти. Знову — тиша. Густа, дрімотна. Нараз вона шарпнулася, заметалася по лісу. Десь резів тур. Коротко, страшно. Боліло йому щось? Напав хтось, устигнувши

увігнати дужі ікла в бік, і сам відлетів з поламаними ребрами в хащі? І зареготала з чужого болю птаха-нічниця, заохала, заохала в дикій радості.

Але те мало турбувало Арта, й він заснув. На цю ніч могутній хижак у куцах був йому сторожем.

Світанок приніс Артові на своїх сірих крилах величезну несподіванку. Його пробудило важке тупотіння. Арт одразу здогадався, що то таке, й спочатку не вельми занепокоївся. Але вже небавом переконався, що дуже необачно вибрав собі місце для ночівлі. Великий табун турів заповнив галявину. Це, очевидно, було їхнє тирлище. До дуба підійшов молодий бичок, почав тертися плечем об шорстку кору. Його прогнав могутній, старий вожак, цей терся довго, але й потім не відходив, стояв під дубом, ремигав. За кілька мір списа просто під Артом погойдувалася важка червоно-чорна холка, в кожній зморшці якої могла сховатися рука мисливця.

В тих зморшках — цілі гніздовиська великих, кусючих кліщів та інших лісових паразитів. Коли там, у племені, мисливці забивали тура й знімали з нього шкуру, її розстиляли на осонні й припоручали вибирати паразитів малюкам. То — чи не найогидніша робота, якої спізнав у дитинстві Арт. Кліщі трималися міцно, залазили на тіло під шкури-одяганки, і вночі по тому годі було думати, щоб заснути.

Так велося в племені колись, так лишилося й тепер. Навіть Воті очищали шкури інакше. Вони кидали їх у яму й поливали соком розчиненого у воді отруйного кореня. Але Кай не дозволяв того, казав, що корінь псує шкури.

На згадку про Кая Арт аж клацнув зубами, мов молодий вовк. Але враз і погасив злість.

Тим часом до дуба підійшов ще один тур, терся з другого боку дерева. На шорсткій корі жовтіли цілі пучки шерсті. Старий тур стояв незрушно, дивився перед себе. Величезні прямі роги — мабуть, їх не раз обаграла чужа кров — націлені просто в ранкове сонце. Либонь, воно дратувало тура. Зненацька дужий помах хвостом — і другий тур відійшов. Одначе навіть Арт постеріг, як він повів кривавим оком на ватага. «Ім ходити одною тропою тільки до осені», — подумав Арт.

Табун турів був чималий, всі звірі — дужі, ситі, либонь, їм тут, у лісі, в гурті, ніхто не страшний.

Арт не знав, що йому робити. Він не міг зволікати далі — в серце стукала погоня — й не мав способу піти звідси. Спро-

бував кидати зверху гілля, лякати звірів криком, але жоден не повів і хвостом. Сонце бралось все вище й вище, а Арт ціпенів на своєму сідлищі. Поглядом уже давно прокреслив шлях до втечі, але поки що тим шляхом шугала лише думка й одразу верталася назад.

Арт обмислював свою втечу довго й важко. В'табуні було чимало молодих бичків, ще не дорослих, але вже й не телят, дужих, пустотливих, яким сила так і порскала з кожного м'яза, змушувала те й знай приміряти лобами, штовхати одне одного. То той, то інший підходив до дерева, але, забачивши ватага, бокував.

Арт спустився вниз, заचाївся на нижній товстій гіллі. Вловивши мент, коли до старого тура наблизився ззаду молодий бичок, Арт злегка кольнув вожака списом у стегно. Той повернув важку голову, мить отетеріло дивився на молодого бичка, мабуть, не ймучи віри в таке нахабство, а тоді коротко, важко ревнув і з дивною, як на таку гору, спритністю крутнувся, метнувся на свавільця. Той замакав злякано, зовсім потелячому, задер хвоста й дременує, аж з-під копит полетіло сухоземля. Вожак погнався за ним, табун схарапудився, напямився в той бік.

Арт вивіркою промчав по гіллі, скочив на землю, щодуху припустив поміж двох корів. Вони ледве чи й встигли оглянутись.

Він біг недовго, перейшовши на швидку ходу — ходу мисливця у довгій погоні чи втечі. Подумав, що, може, це й добре, що поміж ним і племенем тирлує табун турів. Тури затопчують слід, і якщо хтось по ньому йде, йому не легко буде відшукати кінець.

Арт пройшов ще трохи, й зненацька ліс перед ним зметнувся важкою кручею. Мисливець пірнув у густий листяний намет, зупинився на перепочинок. Сам бачив далеко й був захищений од чужого ока. Тут панував дух гнилизни, прілості, паркої задухи.

І водночас — розвою, життя. Кризь перепріле листя гнало пагіння, молоде листя аж захлиналось паркою вологою. Понад сірим листям стрімили тендітні блідо-зелені стрілки. Арт вже давно відчував голодне смоктання в шлунку. Присівши навпочіпки, відшукав ліщинові пагінці. По пагінцях, одгорнувши листя, знаходив горіхи, розлузував. Пагінці тіль-тіль понадпизвали їх, ядра ще були важкі й тугі.

Сяк-так погамувавши голод чи подратувавши його,

мисливець підвівся. Мусив іти. Ступив крок, і враз йому в мозок ударила сліпучо-біла, як блискавиця, безжалісна думка: куди йде? Куди й за чим? І що робитиме сам? Сіра невідомість стала за спиною, міцно вп'ялася пальцями в хутрянку одіж. Він збагнув: від неї не сховатись, не втекти. Вона поволочиться далі, не відстане. Висітиме на ньому, як повисає на вовкові орел, і вони мчать кудись, обоє знесилені й змучені.

Немов отой ліщиновий пагінець, проклюнулась думка: вернутись, сховатись десь у нетрях біля племені. Одразу ж зламав її. То — смерть. Путь лягала під ноги одна: туди, звідки встає над землею сонце, котре приносить тепло, радість — життя. Воно, мабуть, ховається за рікою, великою рікою, про яку казали діди. Це таки невідомість. Але коли за спиною — чужі обвислі крила, з якими треба змагатись, які треба ламати, то краще вже йти вперед. Він не відав, що станеться з ним по тому, як зустрінеться з рікою і сонцем, але мусить іти до них. Ріка й сонце вже мовби ставали охоронцями його самотності. Це було те, задля чого лишалося захищати своє життя. Ліс котився двома валами. Густий підлісок з горішника, пахучих, що викидали білі брости, кущів, високих шорстких папоротей, і ліс над ним. В підліску — стежки турів, оленів, диких кабанів; хащі — живі і мертві водночас, вони причаїлися, вони дихають тисячами грудей і пильнують тисячами очей. А в Арта супроти них двоє очей і двоє вух, треба вчасно зачути звіра, зійти з тропи, треба бути хитрішим за хащі.

...Один по одному впали Артові до ніг ще три світанки. Остання ніч склалася для нього надто погано: в дуплі старого дерева, на якому влаштував сідлисько, був мурашник, мурахи гасали по Артові всю ніч, жалили боляче, і юнак ледве дотерпів до ранкової зорі. Спустився вниз, у вологу світанкову каламуть, стомлено побрів у той бік, звідки повівав досвітковий вітерець. А потім відчув, що хтось скрадається по сліду; вловив небезпеку серцем — якесь інше серце, гаряче й хиже, плило тінню, аби поглинути його, перелити в себе живучу кров, і заспішив, і йшов, весь час наколюючи на вістря списа непевну тишу. Скрадалася якесь кішка, — рись, а може, й молодий тигр, — вона відчувала його втому й непевність.

Арт незчужся, як забрів у такі нетрі, кожен крок у яких коштував величезних зусиль. Ліс був похмурий і якийсь неживий. Величезні дерева тліли в старості, трухли, падали

під власною вагою під ноги живим, засипали землю трухляччям. Спливали в неї з дощами, і їхні нащадки спивали їх коренями. Майже всі дерева — білокорі, дуплисті, в цих дуплах водилися птахи-нічніці, вони й зараз сиділи на сухім вітті, вибалушивши на шурхіт невидючі вдень очі. А Арт брів майже попід руки в порохняві, продирався крізь колюче терня, перелазив через невеликі сухі дерева, полохаючи тищу сухим тріском. Арт не любив такого лісу. Але зараз ці нетрі стали йому в поміч. Хижак, який скрадався позаду, теж мусив продиратися через них, йому не просто було забігти наперед, зачайтись. Галасливептаство кричало про них обох, і мисливець весь час знав, де звір. Врешті, кішка, мабуть, упевнилася в марності скрадання, пташине галасування позаду стихло. А перед Артом незабаром знову замелькали поміж білих стовбурів чорні, і поширшали галявини, й відступили колючки.

Ліс рідшав, дерева ставали нижчими, замість дуба — криккі вільхи, крушина, погнуті берізки з дрібним листям, і все більші галяви, і шорсткіші трави по них, відтак — висока хвиля верболозів, і просто Артові в очі хлюпнула синя, вже прихмарена вечірньою імлою далечінь. Під ногами захлюпотіла вода. Сивіли торішні осоки, молоді п'ялися поміж них, вимагаючи їхньої доконечної смерті, зелені кущі болотного зілля палахкотіли в призахіднім сонячнім промінні, наче багаття. Шорстко шаруділа шерстяна трава, цупка, міцна, з такої трави Воті-ракоїди плетуть собі сорочки, бо не мають звіриних шкур, не можуть вполювати звірів.

Болото тяглося без кінця-краю, мілке, то там, то там біліли по ньому ковбані, котрі Арт обминав.

Ноги чавкотіли в багні, мало не за кожним кроком попереду випурхувала з кашканням чи писком якась птаха, а то й ціла зграя. Птаства тут — тучі. Воно вирувало, клекотіло в траві, ширяло в повітрі. Величезні, більші ніж в половину людського зросту довгошиї сірі довбани, вони ходили табунами, як олені чи тарпани, і по Артовій з'яві не злітали, а лише відбігали вбік. Трохи менші, сизо-голубі цикоті, ці ходили колами, як мисливці в танці. А над всім цим, у небі, теж колами, за кожним колом все нижче й нижче, ближче до ночі, до лісу — могутні орли, криваві пастухи цих табунів. Трохи нижче — підорли, всілякі шуліки та коршаки, зараз вони всі тягли до лісу.

Артові знову спливали на згадку Воті. Мисливці племені

Турів тримали їх під собою, як оці підорли болотяне птаство. Тільки весною Воті дещо пробуджувались до життя: ставали жвавіші, прудкіші. І тепер Арт знав чому. Весною вони мають вдосталь їжі. Ось він і сам вже обшукав кілька купин, з яких спурхнули птахи, брав яйця, розбивав одне об одне і виливав у рот. Гамував голод, аж поки не замлоїло нудотно в горлі. Один раз, розгорнувши осоку, мацнув рукою всередині, де щось біліло, але замість яєць вхопив велетенську злинялу зміїну шкуру. Вона була крихка й шорстка, розсипалася в жмені, він вижбурнув суху потерть і довго витирав долоню об купину. Зміїна шкура на путі — поганий знак, а він ще й поламав її. І Арт повів плечима, мовби там пролізла холодна й слизька змія.

Сонце вже впало в очерет, на рожеве купайло на заході наповзла темна волохата хмара, здавалося, немов на сонце навалювався велетенський кошлатий звір. Вечір конав. Тепер птахи випурхували з-під самих ніг, Артова путь була позначена їхнім криком, і це його непокоїло дедалі більше. Але скільки не розглядався, не бачив пристановиська на ніч.

Зненацька попереду щось зблиснуло, потім сховалося за очеретами, забіліло знову, й по кількох десятках кроків мисливцеві перетяла шлях болотяна річечка. Котила свої води в низьких берегах, котрі тепер майже зовсім ховалися, петляла, розливалася озерцями й плесцями. Певно, влітку вона знесилювалась до кволого струмочка, обкучерявленого верболозами, але зараз з води стирчали тільки вершечки кущів. Він би легко перебрів її, але ж заходила ніч, волога й проколодна, і Арт побрів ліворуч, шукаючи мілкіших місць чи великих купин, аби перестрибнути по них на протилежний берег.

А ще небавом відчув, що вода вже не хлипає під ногами, що вийшов на сухе. Зупинився. Розглядався. Повільно посуваючись у темряві, обстежив місцину. Це був невеликий горбок, — мабуть, його колись намила річечка й сама ж відступила, — зарослий верболозом і ще якимись колючими чагарями. Арт подумав, що зручнішого для ночівлі місця годі й шукати. Вже майже навпомацки назгрівав галуззя, наскріб очерету й трави, викублів сяке-такє лігвисько. Присівши, спробував мислено підкрастися сам до себе. Захистком з правого боку була річка, ззаду і зліва — колючі чагарі, тільки попереду — обскубане вітрами маєво торішніх очеретяних метілок проти темно-фіолетового неба. В той бік спрямував списа.

Арт принишк, вслухався в ніч. Вливався в неї, ставав її краплиною, її часточкою; вона сама, тільки вона мала подати йому знак про небезпеку. Але яка небезпека? Звідки? Ті, хто б волів помститися за смерть Тустува — Сонної Риби, давно відстали. Та й не такий мисливець, не такий воїн Тустув, щоб задля нього споряджати довгу погоню. По цих мочарах не бродять табуни оленів, отож і пазуристі хижакі не заходять сюди.

Арт уже дрімав, і ніч дрімала разом з ним, припавши велетенською темною щогою до землі. Деся там у лісах, в її темному череві, металися сірі тіні, рикали й ревли, шмагували одне одного, похлиналися гарячою кров'ю, але вона й не почувала того. Смачно плямкала вві сні губами, і снилося їй, що вона — одна на землі, панує на ній і пануватиме вічно.

Зненацька Арта мовби щось штовхнуло в груди. Він вдивлявся поперед себе в чорний хаос п'тьми й не бачив нічого. Мисливець ще не знав, що то було. За спиною в кущах час од часу чувся тоненький писк, шарудіння, мабуть, там таїлася якась дрібна звірина. Але він пробудився зовсім не від того. І не од цього крику, хоч який він моторошний: «Віу-у-і-і». Кричала якась нічна птаха. Арт ще ніколи не чув такого крику. А може, й не птах то. «Віу-у-і-і». «Мабуть, так плачуть померлі, — чомусь спливла в плесі пам'яті думка. — Адже вони часто блукають довкола тих, хто влучив у них за життя списом чи сокирою». Недарма в його племені одвіку зв'язують померлих. І посипають червоною вохрою, щоб вернути убитому кров. Він не зв'язав Тустува. І той аж ось де наздогнав його. «Віу-у-і-і». Кров переходить у вогонь, огонь у кров. Артові здалося, мовби йому на груди ступила велетенська м'яка лапа. Вона кожної миті може випустити кігті. І тут він побачив, як за кілька кроків попереду майнула тінь. Вона неначе пропливла в траві, по краю острівця, пропливла і щезла. Потім появилася знову, здавалося, тінь ширяє колами навкруг острівця. Зненацька тінь зупинилася й замерла. Тепер Арт добре бачив два світлячки очей. «Віу-у-і-і», — знову заплакало на болоті. Здавалося, той крик виривається з глибини плеса, з самих грудей землі. Чи засмоктувало когось драговиння, чи засмоктало колись, а тепер ночами віддавало крик, чи стогнало саме бабло з люті та голоду.

Арт відчув таку самотність, таку тугу, що йому захотілося самому шугнути в те бабло, шугнути й розтанути,

сковатись од усіх тіней, од усіх страхів землі. Там, в гурті, в племені, він ніби й не помічав нікого. Полював, спав, тесав камінь, сварився... й не помічав. А тепер... Страх гриз серце, як голодна вовчиця кістку.

Арт ворухнувся, й тінь відскочила, почувся ляскіт зубів. Ляскіт вовчих зубів. Сіра тінь — то був вовк. Отже, Тустув перекинувся у вовка. Артові лишалося одне,— вдруге змагатися з Тустувом. Арт аж застогнав з розпуки. О, коли б це був звичайний вовк. Та звичайний вовк ніколи б не зважився напасти на нього. Навіть десять вовків. Хіба в найлютіший голод.

І Арт заговорив. Слова клекотіли йому в горлі звіриним клекотом, а волосся поспиналося корчами на голові й ворухилося.

— Ну ж, підходь. Ти позичив у вовка зуби й очі, позичив у нього кігті. Але ти завжди був боягузом. Ти й тепер хочеш напасти ззаду. Я проб'ю твоє серце твоїм же списом.

Вовк глухо загарчав і відступив далі в сутінь. З темряви блищали тільки два світляки. Арт сів навпочіпки, й світляки щезли. Тепер мисливець боявся нападу збоку й позадкував під самісінький куц. Тінь випірнула на тому самому місці. Страх рвонув Артові серце. Вперше в житті він не знав, як боронитися. Адже був певен, що спис не зітне звіра. Хіба можна вбити тінь? Рука, що вже звелась для кидка, мимоволі ослабла. Кинути спис, який проковтне п'ятьма, а самому лишитися беззбройним? Тустува він би здолав і голими руками. І звичайного вовка. Але Тустува-вовка!

Арт почув, як у нього цокотять зуби. Несамохіть посунув ще далі назад, аж на куц, і в цю мить щось тицьнуло йому в литку. Що це щось живе, він відчув з першого дотику. Живе, м'яке, холодне. Арт зірвався на ноги, з грудей йому вирвався короткий хрип. Сіра тінь майнула в очерет, з п'ятьма долинуло погрозливе гарчання. А біля ніг у мисливця щось ворухилося, тихенько повискувало. І враз Артові ніби впала з пам'яті запапа. Адже він уже чув це скімлення й раніше. Так вищать... вищать... вовченята. Це — вовченя. Звичайне вовченя. Як він не здогадався раніше! Він обсівся біля вовчого кубла, ото в очеретах метається вовчиця.

Тепер він знову чинив, як мисливець. Присів навпочіпки й притис під собою вовченя. Воно жалібно заскімлило, й одразу з очерету виступила чорна примара. Вона гарчала, приступала все ближче й ближче, але Арт не ворухився. І враз...

Хуркнув у повітрі спис, коротке виття сколихнуло опівнічну дрімоту боліт.

Арт туснув ногою мертву вовчицю й засміявся. Це був сміх радості, презирства до самого себе, до свого недавнього страху. «Тустув з вим'ям. Тустув з набухлим від молока вим'ям». Потому він уклався на підстилку. Крізь чутливі подрімки до мисливця долинали скімлення вовченяти, м'який волохатий клубок намагався підкотитися під нього. Він його не відштовхував, і клубочок нарешті затих.

Ледве на сивих чупринах очеретів загойдався світанок, Арт вже був на ногах. У небі куняли білі заспані хмаринки, обіцяючи невмиваний день, на болоті пробуджувалось птаство. По болоту повзали довгі, схожі на сивих зміїв пасма туману, лизали безбарвними язиками шорстку траву, волокла мокрі голодні черева в очеретяні хащі. Там щось стогнало голодно, глухо: бу-у-у, бу-у-у. Може, то воно ковтало довгих сивих зміїв, а чи змії ковтали його.

Вовченя вовтузилося біля ніг мисливця, жалібно скімлило. Арт з цікавості заглянув у куц — купа пташиного кістя, чорне порожнє лігво. Вовченя було лише одне. Вовчиця лежала неподалік, головою під купину. Це була чорна болотяна вовчиця. Воті кажуть, що це не кровожерні вовки, діди ж Турів називали їх тихими звірами. В голодні зимові ночі вони часто приходять до людських стійбищ, повзають на черевах у пошуках недогризених кісток.

Арт закинув на плечі спис, рушив у путь. Він уже чалапав по воді, коли почув позаду жалібне дзявуління. Оглянувся. Вовченя дибало за ним. Добігло до води, замочило лапи, лизало їх червоним язичком і скімлило, скімлило. Арт, сам не відаючи чому, зупинився. Йому не було шкода звіряти, але невідь звідки зринула в пам'яті перша ніч самотності, поволокла інші ночі, і він враз, в один мент охопив її серцем. Велику, німу й холодну. Ось вона, під його ногами. Під ногами іншої самотності. «Йди від нас самотнім вовком,— враз всвердлилися у вуха Каєві слова.— І називай себе так». Кров приляля Артові до обличчя. Мисливець довго стояв так, стиснувши зуби, націлившись списом у далечінь. Поволі схлинув гнів, натомість наплив гіркий смуток.

— Йди од нас самотнім вовком,— проказав він.

Постоявши ще трохи, встроїв у болотну твань спис, пішов оглядати сусідні купини. Вони були порожні, й йому довелося побрьохатись, доки назбирав яєць. Він складав їх у

шкіряний загорток, який тримався на двох перев'язаних лапах рисі. Чомусь пригадалось, як колись, малим, бігав на болота драти гнізда. То був чи не найліпший спомин з чорних смердючих днів. Птахи, які злітали з гнізд, несли на своїх крилах якусь таїну й світлу печаль, котру він розумів і не розумів. Різноманітні птахи, кожне гніздо — інше. То справжня удача — знайти гніздо великої зеленої чаплі. Одного її яйця вистачить наїстися дорослому мисливцеві. Або гніздо качки-норівки. Хоч яйця й невеликі, але їх дуже багато.

Він завжди назбирував яєць більше за інших хлопців, і тоді мати вельми хвалила його. Вона пряжила їх в камінній ямці, розмішавши з кабанячим салом і кров'ю. То було справжнє заласся.

З тими споминами вернувся на суше, розпочав сніданок. Вовченя все так же скімлило біля нього. Арт розбив двійко яєць і вилив на траву. Звіреня тупало довкола, одначе до їжі не бралось. Тоді він узяв його за шкіру на шиї і тицьнув мордою в жовток. Наука — швидка й корисна: звіря облизалось, заходилося хлебтати. Здолавши два жовтки, підвело голову, писк у нього був такий жовтий, кумедний, що мисливець посміхнувся.

Поснідавши, Арт підвівся. Якусь мить стояв, облизуючи губи, наморщивши чоло. Думка волоклася тяжко, як поранений звір до лігва. Він би міг жити на оцьому чи на якомусь більшому острівку. Тут — безпечно й легко роздобути їжу. Научиться полювати на птахів. Вночі. І.. житиме серед птахів. У глевких болотах, де тільки вода й твань, де очерет і шерстяна трава. Птахи — вони злітають у височінь, бачать далеко-далеко і пірнають під воду... А він... «Як Воті». Ця згадка найбільше злякала його, й Арт рішуче стріпнув головою. І ще якась думочка плуталась поміж цією, більшою, котилася малим чорним клубком, не відставала. «Великі звірі не люблять вовка. Зачувши його, вурчать, одлякують здалеку. Мисливці часто, вертаючись із здобиччю, беруть із собою шкуру щойно забитого вовка... А ще деякі ловлять вовка і тримають на прив'язі біля стійбища. Коли до стійбища підкрадається великий звір, вовк вис. А сам часто звекає до того, хто дає йому їсти, й не кусає».

Арт уже ступив крок до списа, одначе вернувся, схопив вовченя, засунув його в загортку. Вовченя коротко вискнуло, трохи пововтузилося й притихло. З цією ношею Арт і ступив назустріч новому дню.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НАД КРУЧЕЮ

Рожеве, ліниве сонце зводилось над завіяними синьою млою зарічанськими луками, як зарюмане дитя з нічної постелі. Таке ж, як учора, позавчора, як у всі минулі дні, хоч весь час він неухильно йшов до його лігва. Просто воно щовечора лаштувало нове лігво, як і він сам.

У миттєвій злості мисливець звів списа, намірився метнути його в червону пику, але одразу ж подумав, що спис не долетить або, — ще гірше, — сонце налякається чи розсердиться, сховається, і тоді настане ніч, — опустив його долу.

Дивився на кінчик списа, стояв у глибокій задумі. Куди йти далі? За річкою знову луки, за луками — ліси. Луки мокрі й холодні, а ліси похнюплені, непривітні — чужі. Артові чужий і цей ліс. Одначе тут тепло й затишно. Ще по долах повзає на чорному черевиську ніч, а тут вже стрибають по галявині світлі зайчики і ранкова птаха прокльовує тоненьким дзьобиком зорю: ті-унь, ті-унь. А внизу — ріка. Це, мабуть, мати всіх рік, всієї води на землі. Коли три дні тому Арт вперше побачив її, йому здалося, ніби небо перекинулось на землю й попливло кудись з-під його ніг. Він на ту мить забув про тяжкі мандри, всі лиха, навіть про осторогу, й скаменувся, коли земля під ногами раптом заврушилася й стала осідати. Встиг відступити, а жовта, підмита дощами брила шугонула вниз, важко охнувши в хащах. Той стогін привів мисливця до тами.

Ніч знову чипів на дереві, а ранком спустився по кручі до ріки. Доводилось продиратися через чагарі, обходити провалля, видряпуватись по схилах яруг. Тут стояла якась особлива тиша. Гнітюча й велична водночас. Вона пригинула його до самої землі, висіла насторогою на кінчику списа, зависла між віт і — чигала, чигала. А довкола — велетенські зелені дуби, зотлілі на пні осокори і ще якісь, ніколи раніше не бачені дерева, обплетені виноградом, хмелем, повзучими колючками. Деревя не падали, а тільки хилилися на кручу, перехрещувались, як патички, коли їх кидають у багаття.

Арт підійшов до ріки, але ще довго не зважувався диткнутись рукою до її м'якого лона. Бачив у ній небо, й сонце, і своє обличчя, сонце й обличчя діткалися, дружили десь там у

глибині. Мисливець тихо встромив у землю списа, показавши ріці, що він прийшов до неї беззбройний, присів біля неї, просив у неї заступництва, а ще: аби дозволила жити біля неї, й пити воду, й ловити рибу. І ріка дозволила тихим мовчанням. Гойдала сонце, і ліс, і його самого. Ця ріка в сто крат більша, ніж та, біля якої він жив раніше. Арт подумав, що він і сам тепер став більшим і дужчим.

Далі мисливець знову видряпався нагору й помандрував за течією. Кілька разів він спускався на нижчий скид, скрадався по ньому. Там він і надібав пристановисько.

А за ці ось три дні, які проминули, впевнився, що ліпшого місця годі було й шукати. То була невеличка печерка в кручі. Обстеживши її, Арт упевнився, що вона не завалиться: над кручею бував велетенський кремезний дуб, він тримав уся кручу своїм корінням. Перед печеркою — малесенька, в два скоки, галявина, далі схил падав униз стрімко, отже того, хто б схотів напасти на Арта, легко зіпхнути. Принаймні в битві з ним Арт матиме перевагу; буде той нападник двоногим чи чотириногим. Праворуч, на відстані легкого кидка списа, в траві жебонів струмок, внизу він впадав у більший, а там, де вони зливалися з рікою, зблискувала довга вузенька заточка. Арт подумав, що то вельми рибне місце, в ранкові й вечірні години риба йде на свіжу воду, і її легко ловити.

Сьогодні Арт вперше прийшов до ріки на лови. Очима давно намітив місце, де дерева та кущі приступили до самої води. Адже на голому березі круча пожирала б його тисячами очей. Він не знав, є ті очі чи нема. Либонь, є. Адже такі багаті пущі; диво — він ще й досі не спіткнувся на гарячих слідах. Ті сліди, ще навіть не бачені, пекли Артові підшви ніг. Він добре знав, що жодне плем'я не любить зайд, бачить в поодиноких мисливцях або чужих розвідників, або лихих людей.

Ранок був ясний, тихий. Тонуло в тумані заріччя — якомусь голубому чи блакитному тумані понад луками. А ліс стояв важкий, насторожений, зиркав на заріччя з-під нахмурих брів. Падали з віття важкі краплі, з холодним шелестом зникали в траві. Зеленою тінню вимайнула з-під кручі довгошия птаха, сіла на суху гілку неподалік від Арта. Цих птахів мисливець знав, це — рибалка. Йому навіть здалося, що вона прилетіла з його рідного краю. І йому мовби попустило щось у грудах.

Тепер вони полювали вдвох.

Арт перевів погляд на воду. Довге віття дерев, котрі по-схилились над самим плесом, слалося по течії, тріпотіло, віддавшись на її волю. Вода мила деревам коріння, гнула на свій біг куці.

За два кроки од берега у воді чорнів пенъ. Арт оглянувся, чи не видно буде його з кручі, коли він стане на нього. Ні, дерева надійно ховали мисливця. Арт переступив на пенъ, зачався. А поглядом уже брів поміж вербового віття по воді. Довгі віти зміїлися по течії, шалено мчали й лишалися на місці. А он і зелена нерухома спина хижака. Арт вивірів віддаль, вивірів розмах — вдарив. Одначе рибина виявилась надто великою, вона скинулася з такою силою, що Арт оступився з пня. Він зрозумів: ще один такий стріп хижака — і він залишиться без списа, рибина помчить спис в глибину, обеззброїть його. Арт чимдуж натиснув на спис, прохромив ри-бину, вістря увіткнулося в дно. Не попускаючи, мисливець по-валився в воду, правою рукою шукав у глеї під животом риби вістря. А коли знайшов, чимдуж рвонув спис на себе, поволік рибину на берег. Вона билася, тіпалася, збивала шумовиння, бризки летіли понад куці. Арт боровся з усіх сил: він не міг подарувати річці списа. Врешті витягнув рибину на суше, кинув у траву. Наступив на спину ногою, вийняв спис. Хи-жак дужо бив хвостом, зяжав пащекою. Срібна луска збли-скувала проти сонця, аж Артові рябіло в очах. Щука була справді велетенська — Арт ледве завдав її собі на плече. І, певно ж, дуже стара: темно-зелений бік рибини (видряпую-чись нагору, весь час косував на нього оком) аж поріс ли-шайами.

Арт поснідав. М'ясо жував довго, ковтав над силу. Воно було тверде, відгонило глибинною гнилизною, затхлістю, дав-ністю.

А думка Артові крутилася, як важко поранений звір, те й знай повертала на те саме місце. Як він житиме далі? Сього-дні, завтра, позавтра? Тільки іноді вона скидалася й рикала, найчастіше тоді, коли наштовхувалася на старі сліди. Згаду-вав стійбище, курінь з гіллястими рогами оленя над входом. Тоді смивий вогонь знову загорявся Артові в грудях, і мисли-вець мимоволі починав жувати швидше. Одвіку гнаний, зав-жди радів, коли лишався на самоті. Самотність і зараз не гнітила його, просто почував якусь порожнечу. Й небезпеку з усіх боків, і тяжкість шматка. Щойно пам'ять донесла до нього запах смаженого м'яса, і давкий клубок став йому

в горлі. Так, вони там обжираються печеним м'ясом і смаженою рибю. Вони печуть у жару качині яйця й смажать качок.

На ту мить він забув про голод, що невідступно супроводжував плем'я, по кілька місяців світив йому порожніми очницями. Про перетрухлі жолуді, про гіркі бубочки ламких кущів, про поморщені, ослизлі весняні грибочки, про смердючі кістки звалищної ями, які перетирали камінням і змішували з перетлілим листям. Все те на той час забулося. І лишився в пам'яті гострий запах смаженини й веселий вогонь, який злизує жир з шматків м'яса та з радості скаче.

Арт вже кілька разів поривався на спробу видобути вогонь і не зважувався. Вогонь розкаже про нього всім на тутешніх горбах. А видобути його Арт уміє краще за будь-кого з мисливців їхнього племені. Вибити з каменю, вдмукнути в суху губку. Вчора знайшов під горою два камені, один навіть розколов на кремені. Й видер губку на старому білокорому дереві. Розім'яв і поклав сушитись на сонці.

Арт ще прожував, не ковтаючи, два білі волокнисті шматочки й підвівся. Неподалік у схилі білів рівчак, по ньому Арт видобувся нагору. Сірий суглинок тут осідав і обвалювався, недавній зсув обірвав коріння старій осичині, і вона впала на горб. Покарлючене коріння висіло над кручею, а стовбур і крона лежали в траві. В осичині було дупло, Арт засунув руку й виволік на світло вовченя. Воно стояло на землі, широко розставивши товсті лапи, сліпало очима проти сонця. Стояло мовчки. В думці Арт вельми радів, що воно таке безголосе. Проте він не поспішав забирати його до печери, аби не видало їх обох. Вовченя вже звикло до Арта. Впізнавало в дуплі по запаху його руку, тицяло в неї вологим носом, лизало. Арт пам'ятав, як у їхньому племені, коли він був ще зовсім малюком, мисливці намагалися приручити троє вовчат. Ті довго не звикали до людей і вже навіть великими одного разу мало не на смерть покусали хлопця.

Арт тицьнув вовченяті пережовану рибу, а що воно не хотіло брати її, забив пальцем чималий шмат у рот. Вовченя кумедно крутило мордою, виривалося, аж Арт осміхнувся. Він таки змусив звіра попоїсти. І одразу ж втратив цікавість до нього. Знову закинув у дупло, накрив отвір шматком кори.

Розглядався довкола. Понад самим краєм урвища літав великий, як дві Артові долоні, барвистий метелик. Він то три-

потів крильцями на місці,— здавалося, ось-ось сяде на буйний, обсіпаний чорно-червоними квітами кущ, то знов шугав угору. Та враз згори, з-за крони дуба, стрілою вимчав сірокрилий птах, вдарив у біло-рожеве маєво, й метелика не стало. Він мовби розчинився в повітрі.

У скісних променях сонця на краю урвища миготів, опав біло-рожевий пилок.

А птах зробив широке коло й полинув ліворуч вривень з деревами. Арт провів його довгим поглядом. Чи ніщо не злякає птаха? Адже збирався вирушати в той бік.

Сьогодні Арт поклав собі обстежити кручу вгору по течії ріки. Йому не треба було пробиратися через чагарі,— тут пролягла широка стежка. Така широка, що по ній би могло пройтися поруч троє мисливців. Арт знав, кому вона належить. Тією тропою ходив мамонт. Арт вже кілька разів бачив його свіжі сліди, а позавчора навіть чув, як той ішов. Стежка утоптана ногами тільки одного мамонта. Арт вже розпізнав би його слід серед тисячі інших. То був мамонт-самітник. І вельми старий. Так, припадаючи на передні ноги, ходять всі досугі звірі. Старі самітники — вони всі однакові. Його, либонь, прогнав табун. Вже не годний долати далекі відстані, валяти дерева на корм самицям і малим, все ще не міг звикнути, що вже не вожак, сунувся своїм хоботиськом наперед. Повчати — то вада всіх старих. І за це їх не люблять, за це гонять од себе молоді й дужі. Щоб не заважали жити на всю силу молоді гарячої крові, рикати й радити на всю широчінь легень. Одначе цей звір ще дужий. Он які гілки обламує хоботиськом, он як розпанахав кору на дереві. В нього, здається, лівий бивень коротший за правий. Мабуть, приламав давно, з роками злам затерся, загострився.

Так міркував мисливець, ступаючи обіч мамонтової тропи. Ішов повільно, попаски, як і мамонт допіру: зривав червоні костисті ягоди, такі костисті, що, oprіч кісточок, які випльовував, у роті лишався кислий присмак і ні гич більше, й чорні, дрібні — майже без будь-якого смаку. А інші ще не поспіли, але вже надходила пора й для червоно-сизих, і для жовтих, м'яких,— Арт помічав їх, забирав пам'яттю в запас. І весь час думав про мамонта. Арт тільки двічі в житті бачив цих велетнів. Одного разу величезний табун звірів спускався вниз понад їхньою рікою, і Тури втікали з куренів у ліс. Вдруге мисливці побачили четверо мамонтів у лісі, але не зважилися полювати на них. Старі діди переповідали од ще

старіших, що колись мамонтів у їхніх лісах було не менше, ніж зубрів і турів, і мисливці часто приносили до стійбища м'ясо цих звірів. Але їм не вельми йняли віри, за все Артове життя Тури не вполювали жодного мамонта. Арт чомусь вірив, що мамонти не злі, і цього, який блукав по кручі, не дуже боявся. Звідки прийшла така певність, хтозна. Може, з того, що найдужчого й найбільшого мисливця в їхньому племені називали Мамонтом і він справді був незлобивий і плохий, як дитина. Одначе у неширокім і неглибокім зеленім видолинку його змусив зупинитись і завмерти в тривозі інший слід, котрий перетинав упоперек тропу мамонта. Сліди сіро волоклися в траві, а далі майже танули в неширокій моховій шкурі — неглибокі, ледве помітні вм'ятини, і мох там зеленіший, яріший. Він оддер мох, став на коліна, пильно приглянувся. Відпечатки круглі, м'які, — слід свіжий. Звір має довгі, але притуплені кігті, вже не може втримати їх глибоко між пальців лап. Арт підвівся й простежив слід у другий бік. Три відпечатки на тропі, а далі — ледве помітні — по траві. Так, це пройшов печерний лев.

По галявині закружляв страх. Арт стояв у самому центрі кола, дихав коротко й швидко. Важкі когтисті лапи ступали по його пам'яті, котра наблизила Арта до цього лева, поставила за кілька кроків од звіра. Цей лев — немолодий самець. Він ішов ситий — слід короткий, з зупинками, зараз він, напевно, вже лежить десь у траві. Й лежатиме довго. Потім питиме воду й лежатиме знову. Це трохи заспокоїло мисливця. Принаймні поки що небезпека на нього не чигала. Але тепер вона поселилася поруч. Леви не бродять, як шакали чи вовки. Кожна пара має свої угіддя й стереже їх. Все, що лишає сліди на цих угіддях, леви мають за своє. Цей звір уже старий, і його ловче коло не вельми широке.

А може, це таки якийсь заброда? Переночував і подався геть?

Людина завше сподівається на ліпше. Вона народжує надію й живе нею. Арт пішов схилом горба вниз. Схил спадав мовби величезними, навічно застиглими хвилями. А потім хвилі покотилися вгору, Арт задер голову, шукаючи найвищого гребеня. Але він так і не дійшов до нього. Дивні, незбагненні почуття заповнили його ще тоді, коли спускався у видолинок. Приглядався до кущів, дерев, дивився собі під ноги, все було ніби звичайне, звичне і воднораз не таке, яке бачив останніми днями. Спадала під ноги тропа, така давня, зарос-

ла, що він ледве розгледів її. Йому здалося, неначе вже побував тут. Колись давно-давно. В дитинстві... Бридня. Ніколи він не був тут. І місцевість зовсім одмінна від тієї, де жив раніше, в яку вріс пам'яттю. Неспокій, настороженість, здавалося, зависли в повітрі. Відтак Арт зійшов ще на одну хвилю, дерева розступилися зненацька, враз, ніби відбігли назад і він опинився на широкій галявині. Й ледве ступив, як його думка розчахнулася, а з горла вирвався болісний зойк. Арта охопило таке сум'яття, якого не знав навіть тоді, коли його прогнали од родового вогнища. Він намагався осягти бачене й не міг.

Перед ним лежала руїна. Руїна людських осель. Три велетенські курені, викладені з кісток мамонтів, — хребець на хребець, коло за колом, аж до верхівки з купкою бивнів. Певно, раніше курені були обтичковані гіллям, обкладені дерном і листям, але дощі змили дерен, гілля потрухло й попадало. І курені стояли, як величезні дивовижні потвори. Довкола них — два круги менших, ці майже зовсім пообвалювалися. Стриміли, неначе ребра обгризених оленів, дубові стояки, чорніла земля й кора.

Житла покинуті давно. Хоч ще помітні сліди од вогнищ. Там, де жив вогонь, росла м'якенька дрібненька травичка. Люди пішли, забравши вогонь із собою. Або померли разом з ним. А онде трава зелена й висока, туди щось виливали або там були ями для сховищ. Трава виросла по крові, й стояла в людський зріст.

Артові в голові билосся страхітливе питання: чому люди покинули житла? Куди вони поділися? Якісь незнані йому, ніколи не бачені люди. Минуле вставало перед ним так загадково й страшно, що він не міг осягнути його. Раніше він взагалі не знав, що в людей є минуле. І в усього сущого. І що воно може жити, може нагадувати про себе. Воно — ніби тїнь, жива й мертва водночас. О, як би злякався він, коли б побачив у тих куренях їхніх господарів! Одинокий бродячий мисливець для племені — якщо не живоїд, то якась інша потороча. Спис і сокира єдино мають стати до розмови з ним.

Але мертва пустка страхала його ще дужче. Куди поділися люди? Що змусило їх покинути таке багате місце, такі гарні хижі й піти геть? Голод, стужі чи ще щось? Але ж їжі тут досить. Сама річка може прогодувати десять племен. Прогнали якісь всесильні злелюті духи? Тоді лишилися вони тут

чи поволоклися за племенем? А духи племені? Живуть у цих куренях? Розбрелися по лісі?

Арт спробував мислити розважливо. Ті духи чужі і йому не загрожують, якщо він сам не зачепить їх. А тому не треба ні до чого торкатися. Та й, власне, в куренях нічого немає. Він візьме тільки отой камінь, вельми придатний на сокиру. Лежить оддалік, — він нічий.

Арт підняв камінь, ще раз оглянув галявину й тихо ступив назад, за дерева. Він ішов, а питання бились у голові, билися важко, як тури на тісній галявині. Тільки він знав, що ці тури не підуть, їх немога злякати чи прогнати. Величезні хижі стояли перед очима, він ішов уперед, а думка те й знай бігла до них. Який дивовижний край! Багатий і грізний. Він вже набачив кілька роїв. Це ж на самій кручі, на вітрах, а далі в лісі! А білчачі дупла! Восени набере з них горіхів, скільки захоче. Важкозерних, найкращих горіхів, котрі можуть лежати до весни. Кози, зайці, птахи підпускають до себе на короткий кидок каменя. Виловити рибицу — то вже й зовсім легко. Жаркого дня важкі довгоморді риби ходять попід самим верхом. Стань із списом під кущем... Уночі риб'ячу дрібноту можна вигрібати з мілини звіриною шкурою.

А коли б він був не сам... Вони б сплели заставки, поперегороджували струмки, які збігають в ріку. Але ж... Чому пішло плем'я?

На мить Артові до голови втислася думка, чи не покинути йому ці місця. Лев, розвалені хижі... Але прогнав її. Тут йому легше прогодуватись і рятуватись від небезпеки на цих круто-схилах. А ще...

Ні, цього він не знав сам. Але воно вже поселилося в його серці, жило неусвідомлене, тоненьке й разом з тим сильне та владне. Коли кидав погляд на величну широку ріку, на стрімкі кручі, на далеке заріччя... Тоді солодкий щем розливався в грудях. І почувався сам немовби дужчим, сміливішим. А в якусь мить йому здалося, буцім летить над рікою. Арт аж зупинився й здивувався власному відчуттю. А тоді зірвав ще зелену, кислу-кислу ягоду, пожував і виплюнув у траву терпку слину. Такі ягоди бадьорять тіло і очищають голову. Після них чуєш ніздрями, як голодний вовк, і бачиш, як рись. А йому тепер треба пильнувати небезпеки з усіх боків.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

В ТЕНЕТАХ ДВОХ СМЕРТЕЙ

Арт важко гунав камінною сокирою в суглинок. Він роздобував печеру вглиб. Землю звалював на шкуру, виволікав, зсипав в урвисько ліворуч по схилу. Коли відкидав убік шкуру й сідав відпочивати, на неї кидався Рибоїд, тузував з глухим гарчанням, аж летіла з неї шерсть. Диво, за одне уповнення місяця вовчєня вже не можна було впізнати. Бурий пушок злиняв, натомість висіялась чорна гладенька шерсть. Воно стало ще цибатіше й незграбніше з вигляду. Але меткіше, спритніше. Спочатку Арт силоміць вбивав йому в пельку риб'ячу жуйку, відтак вовчєня обвиклося, залюбки ласувало риб'ям. Воно тільки ніяк не могло призвичаїтись до дрібних кісток. Арт мав утіху, коли воно металося по галявинці перед печерою, намагаючись виколупати лапою з пащєки підступного шпичака. А виколупавши, знову бралося до їжі. Арт назвав вовчєня Рибоїдом.

Вовчєня тислося мисливцеві до ніг, по-своєму, вовчому, лащилося до людини. Воно вже забуло за болото, за матір, за колишне життя. Тільки іноді прокочувався по вовчій пам'яті м'який клубок, тоді в рот напливали далекі, вже майже втрачені запахи, і хвіст сам підбивався під живіт. Найчастіше таке траплялося вночі. Вовчєня скімлило, зіщулювалося, тягнулося вгору, до місяця гострою мордою.

Арт одіпхнув Рибоїда, вийшов з печери подивитися, чи високо сонце. Воно стояло на два списи над кручею, над найвищим її рогом. Той ріг стримів угору й нависав над урвищем. З нього ріс кущ верхівкою донизу. Арт вже не раз приглядався до того вигорба. Осяяний сонцем, він був схожий... і враз Арт засміявся. Адже той горб — нестеменно голова старого Кая. Коли він сидить біля вогнища й ласує кістковим мозком, котрий йому вибиває на камінь Синя Квітка. Борода його розтріпалася, жир розтікся по ній. Хитрий старий ласун Кай косує оком, чи ще багато маслачя, чи вистачить йому мозковини. Так, вигорб — Кай. Арт відгадав загадку, яку носив у пам'яті всі дні. Але розмовляти з Каєм не захотів. Знову повернувся до печери і став до роботи. Бив і бив суглинок, аж поки сокира не натрапила на корінь. Він перерубав його вниз, а тоді вхопив і почав викручувати кореневі м'язи. Волок-

нистий корінь звивався в дужих руках, як гад. Осипалася зверху земля, запорошувала Артові очі, але він не вважав на те. Вже вибехав чималу яму над головою, проте корінь і далі звивався, мов живий. Арта змагала спрага. Врешті, облишив корінь і пішов до струмка. Але не туди, де струмок дзюркотів з кручі тонкою цівкою, а за кільканадцять кроків нижче, де він розливався невеличкою прозорою калюжею. Арт ліг у траву, з насолодою занурив у студену воду пітне обличчя. Пожадливо цмулив, розглядаючи маленькі кругленькі камінці на дні озерця. А потім занурив голову по самі плечі, покучмав волосся, вимиваючи пісок. Підвівся з форканням, як молодий олень, і... занімів. Мисливця завше й скрізь чатує небезпека. Але ця була така несподівана, така страшна й близька, що в Арта на мить обімліло тіло. За десять кроків від нього на протилежнім боці калюжки кругліла велетенська гриваста голова. Схожа чимось на людську, тільки занадто потворна. Це був страховинно великий печерний лев. Він стояв і дивився хижими круглими очима на мисливця. Його здоровенні ікла під зморщеним од злості й відрази носом стирчали, як два камінні ножі. Вони стрибнули разом — лев і людина. Лев через калюжу, людина вбік.

Арт не бачив, куди втікає. Та й мав шлях до відступу тільки в одну сторону. Він летів, як вихор, як гнаний ураганом листок. Летів просто на кручу. Арт біг великим скоком, ледве торкаючись землі. Спиною, кожною клітиною тіла відчував погоню, смертельну небезпеку. Смерть дихала просто в потилицю, а серце билосся жагою життя, кричало й захлинялося у крикові. З розбігу Арт подерся на кручу, земля осипалася під ногами, кожен подальший крок ставав усе коротшим та важчим. Так падає спис, не долетівши до цілі. Круча нависла над ним стрімко й грізно, він не міг подолати її. Почував, що починає осовуватись разом із землею, чіплявся ногами, руками в кожен виступ, в кожную заглибинку. І враз внизу пролунав страшний рик. Лютий, переможний. Аж на Арта дихнуло жаром. Мабуть, хижак вже кликав на учту свою подругу. Артів погляд шарпнувся в страшній безнадії по кручі, на мить затримався на віхтику долину над головою. Правою рукою мисливець вхопився за той віхтик. Він був крихкий і непевний, як безнадія. Кілька ламких торішніх стебелець, і кілька молодих, ще зовсім кволих і тендітних, котрі розлазились між пальцями. Але, хоч як Артові було страшно, він оглянувся. Лев сидів під кручею, шкірив жовті кровожерні

ікла, бив по траві важким хвостом. Тільки тепер Арт збагнув, що побіг не туди. За кільканадцять кроків праворуч, біля самого струмка, схил був не такий крутий. Там би він видряпався. Арт чув, як тріщать під рукою тоненькі сухі корінчики. Останні жилки життя. Ще один, ще... А далі...

А далі сталося несподіване. Щось вискнуло в кущах, а тоді заскімлило, аж білохвоста птаха на колючім дрібнолистім кущі підскочила й заметляла на місці крилами. Лев гнівно завуркотів, повернув у той бік кошлату голову. Скімлення не вщухало, перейшло в тонке виття, і хижак, мабуть, більше спантелечений, ніж розгніваний, витягнувши шию, ступив до кущів. Артові цього було досить. Він скочив униз і, вмах подолавши відстань до струмка, вимчав на кручу, а ще за мить сидів на гілці дуба над самою кручею. Звір важко вибіг на кручу, закружляв довкола дерева. Шкрябнув по корі лапою, широко позіхнув,— мабуть, це мало означати: «Мені байдуже до такої здобичі»,— і повільно пішов до струмка. Він не хитрував, не ховався. Артові було видно, як лев ішов — мелькала поміж кущів жовто-бура спина,— все далі й далі, як він врешті сховався в зеленій піні кущів.

Тоді Арт зліз на землю й пішов до печери. Гадав, що від його рятівника не залишилося й шкурки. І як же здивувався, коли назустріч, войовничо настовбурчивши на холці шерсть, з-під важкого карякуватого корча виліз Рибоїд. Корча вчора увечері скотив з кручі Арт, аби затуляти ним вхід до печери. Рибоїд терся Артові об ноги, радісно повискував, але шерсть ще довго не влягалася йому на спині. Арт подивився на нього. Це вперше вовчєня обізвалося голосом. І врятувало його.

Цієї ночі мисливець знову ночував на дереві. Рибоїда закинув у дупло, а щоб не виліз, закрив отвір корчагою.

Арт довго не міг заснути. Зійшов місяць, круглий, червоний, як заюшена в кров лев'яча морда. Лев перекилився через лози по той бік річки, хлебтав темну воду. Плакала в нетрах велетенська нічна птаха, айкала, як укушене звіром дитя. Луна самотньо гасала в хащах, мабуть, наражалася на власні сліди й жагалася ще більше. Артові чи не вперше стало моторошно од того крику, він приклав долоню до рота й собі закричав пташиним голосом. Нічний птах ще двічі пугукнув, але вже не так, як перше, а коротко, зойком — умовк. Праліс оповила тиша. В цій вселенській тиші, в мороці стукотіли тисячі звіриних сердець і серед них — людське. Дихала внизу ріка, зітхала велетенськими грудьми, плямкала зі сну хвилею.

І солодко, по-дитячому плямкнув, засинаючи на дереві, дужий і дитинно наївний мисливець.

Арт прокинувся рано. Злізши з дуба, потерся щогою об шорстку кору дерева, подякував за нічліг. Дуб був йому і батьком, і матір'ю, і вождем, і товаришем та порадником. Арт стояв і подумки радився з ним. «Лев прийде знову. Він може вистежити мене. Як козулю чи оленя. Я буду стерегтися. Одначе лев хитрий. Це місце його ловів. Як би його відлякати звідси. Або закласти. Чи можу закласти його я?» Арт потрусив за гілку, і просто до ніг капнув йому старий жолудь. Дуб схвалював намір мисливця. Арт пішов до глинистого схилу урвища. Довго шукав зручне місце, відтак намалював списом коло і в центрі його силует лева. В грудях йому хололо,— адже те, що він чинив, було не набагато легше, як вийти на бій зі справжнім левом. Тільки вождь племені та найстаріші мисливці могли одважитись на таке. Та й то після добрих віщих знаків. А він кидав виклик всьому одразу: і левові, і віщим знакам, і заповітам дідів. Мисливець підняв угору списа й протанцював на одній нозі навколо грізного ворога. Він улещав його й водночас залякував. «Ти ще не бачив такого звіра. Я одноногий і однорукий, краще йди пріч. Я можу забрати в тебе шкуру». І здирав її швидкими рухами. Тепер мав сподівання, що хижак не прийде сюди. Намагався вірити в те, а погляд те й знай біг по схилу, де з піску дивилися відпечатки величезних лап. Вони набігали на його власний слід, який обривався під кручею...— й заледве не обірваввся назавжди. І тоді віра ставала маленькою-маленькою, як хвостик норівки.

Досвідом мисливець знав — це узвичасний лев'ячий круг, круг його ловів. Одна небезпека була по іншій. Мов камінь по каменю. Арт заціпенів у задумі. Вогонь. Тільки він міг захистити його од лева. Червоний брат, гарячий і веселий.

Арт назбирав сухої торішньої трави, пом'яв, поклав на осонні. Сам знову взявся добудовувати житло. Коли трава стала зовсім суха, взяв два камені й почав бити один по одному. Холодні іскри летіли в усі боки разом з уламками каменю, на Артові руки, на землю, на купку трави, на підкладену під траву губку. Але вони були сліпі й мертві. Стрибав Рибоїд, то наскакував, то знову відскакував, смішно брижив морду, показував куці, білі-білі ікла. Арт бив і бив гранітом по граніту, аж стугоніло в грудях. Іскри падали пучками. Але ні трава, ні губка не загорялися. Кришився камінь, кришилась Артова надія. Він відчув, як йому все важчають плечі,— чи то від

утоми, чи від холодної безнадії. Раніше йому здавалося, що вогонь сам вискакує з каменю. Але тоді в нього завжди була вимочена в золиві, надпалена з краю, погашена губка. І вимочена в золиві трава. Йому б розбудити вогонь один раз. Але вогонь не слухав його. Мертво лежав у камені й не хотів їсти траву та губку. Важка лють спалахнула Артові в грудях. Він бив і бив меншим гранітом по більшому, бив наосліп, і камені кришилися. Не відчував болю в зраненій руці, і тільки коли по каменю заструменіла кров, кинув його під ноги, а сам став затоптувати ранку землею. Злість сплила, як вода по грозі. Вже шкодував, що закинув у куці камінь. Артові стало сумно. В думках він уже жив біля вогню. Годував його їжею, танцював його веселий стрибучий танок. А тепер — знову позна самотність. Хіба що Рибоїд. Але він малий і дурний. Артові війнуло в груди холодом. Так студять восени в порожні дупла осінні вітри. Він почував себе таким самотнім, як полишений на чужому березі зграєю перелітний птах. Німо чорніла на землі тінь, ще прикріше нагадуючи, що він у світі один. Човгав до печери, й вона човгала за ним. Він присів навпочіпки — присіла й вона. Вона — це він сам. Умре він, і вона щезне, помандрує по лісах. Страшно, коли вона втікає од людини.

Арт сидів непорушно й дивився на тінь. Він думав про неї, і гадав, що вона думає про нього. Він не намагався щось робити з нею, бо знав, що вона зробить те ж саме з ним. Тінь — то людська насмішниця. Повів рукою до рота, й тінь повела рукою.

Мисливець відчув голод. Рибоїд скиглив теж, вимагав їжі. Арт пішов униз по течії струмка. Проминув одне маленьке озерце, друге. Зупинився, нарвав оберемонок трави, скрутив її перевеслом. До третього озерця скрадався, тримаючи в'язку під пахвою. Завмер біля куща, зорив уперед. Озерце — маленьке, але глибоке, закидане великими каменями. Здавалося, їх наверхав хтось з гори. Струмок впадав у озерце вузькою кам'янистою горловиною, вище горловини жовтів піщаним дном проритий у повінь бурчак. Великі головаті риби чорніли на середині бурчака — головами проти води, хвостами до озерця, тріпотіли на течії. Арт стрибнув з-за куща, впав просто на струмок, на горловину, заткнув її травою. Але одразу ж відкинув в'язку: риби в бурчакові не було. Довго сидів під кущем, стежив, як повільно, одна по одній витріпочують на стрімке головаті рибини, як вони підходять до вузького горла,

підходять обережно, насторожено — впливе котрась вперед і одразу вертається назад,— одначе незабаром одна по одній знову запливали в бурчак. І знову — блискавичний кидок і ще швидші блискавиці з бурчака. Щось попереджало риб про небезпеку: берег, або тінь, або вітер. Арт поліз в озерце. Обмацував камені, шукав нори риб. Але вони майже всі були наскрізні, риби вислизали з рук. Вихопив усього дві, та й то невеликі. Мисливець виліз з води. Якусь мить стояв у нерішучості, вслухався. Ловив у затаєності берегів якусь засторогу, якусь зачаєність. Мовчало птаство, мовчала дрібна звірина, навіть луна зачалася. Скрізь панував страх. Арт знав, який він всесильний. Він рухає всім суцям на землі — життям. Він затаївся в кожній стеблині, в кожнім листочку, в кожній колючці. Навіть могутні орли угорі в недосяжній високості живуть страхом. Страхом один одного, страхом за полишених у гнізді пташенят, страхом зайця, на котрого нападають згори й котрий іноді, обороняючись, може загнати пазури їм у тіло. Страх водить по згір'ю одинокого мамонта. Страхом живе й отой великий хижак, який зараз затаївся, спить чи полює в кущах над річкою.

Страх ховається і в серці мисливця. Тільки мисливець не дає йому волі, якщо він справжній мисливець. А Арт мав себе за такого.

Одначе зараз йому довелось полювати на найдрібнішу звірину — земляного зайця. Ще раніше назнав кілька нір, мав їх на пам'яті — живий запас на чорні дні. Арт подряпався вгору. Рибоїд ув'язався за ним. Поки мисливець видивлявся сліди,— спека, трава стояла, як щетина,— вовчєня обнюхало нору, припало біля неї на передні лапи, ощирило зуби. Арт посміхнувся: це таки поміч, заєць тут. Мисливець позабивав землею запасні виходи, почав розкопувати нору.

...Сидів біля печери, жував сире м'ясо. Тверде, жилаве, з запахом землі, воно не смакувало. Поруч, повуркуючи од вдоволення, порав свій зажиток Рибоїд. Арт майже заздро поглядав на нього. Спробував прожувати білий трубчатий корінь — позаминого дня нарвав на річці,— свіжий корінь м'який і солодкий, але прив'ялий — неначе засохлі жили тура.

Вони стєнулися разом — вовк і людина. Важкий хижий рик зринув знизу, вдарив об кручу, падав на них. Рик починався на твердих грізних нотах, далі переходив у хрипкий стогін і кінчався зітханнєм. То кричав, похлинаючись слиною, старий звір. Потому на схили впало безгоміння. Воно

нависло важким чорним черевом над схилами, підім'яло їх під себе. На мить і Арт відчув себе в тому череві. Підвівся. Очі йому стали вузькі, в них зблискувала хижість, рішучість. Круто випнулося підборіддя, мускули на руках здулися горбачами. Поволі риси обличчя одтали, лише в очах лишилися напруга. Думка кружляла, немов ворон над потривоженим гніздом. Клювала й клювала гострим дзьобом, прокльовувала собі шлях.

Арт пішов у печеру, знову став до роботи. Бив списом угору, обвалював землю довкола кореня. Потім виліз на кручу, довбав сухий суглинок зверху, шукав корінь. Знайшовши його, жухав списом униз, земля обвалювалась, у печері вставала жовта, просвітлена сонцем курава. Дірка стала наскрізною. Арт викруглив її, вже по кореню спустився в печеру. Тепер він мав наскрізний лаз, запасний вихід, як земляний заєць, борсук чи лисиця. Перепочивши, довбав ще одну, при дні, дірку, довгу й вузьку — сховок для Рибоїда. Працював швидко, дослухаючись до тиші зокола. Чи й не дослухаючись. У ньому дослухалося щось само, поза його свідомістю. Ще двічі чи тричі долинув знизу дужий рик. Арт уже розгадав його. Й поки що не боявся.

Закинувши Рибоїда в дірку, — вовчєня ставало причіпливим, настирним, не від'язатися, — заткнув лаз дерев'яним корчиком. Потім Арт викупався в струмку, — одтирав вогким зернистим піском запахи печери, поту, Рибоїда, вбирив у своє тіло струмкової безбарвності, бадьорості, свіжості. Стояв на березі — високий, стрункий, дужий, мов молодий тур. Мав високе, незвично високе для людей його племені чоло, і дугасті брови, й гострі чорні очі. Чорне мокре волосся впало на плечі, вилискувало проти сонця. А власне Артове відображення погойдувалось біля ніг. Але він не дивився туди. Він не знав, який він. Те його не обходило ніколи. Тим більше тепер. Високо зводились груди, широко роздувалися ніздрі, а думка ступала повільно, але твердо. Світ бив Артові в груди, а він намагався вхопити його якомога більше, якомога повніше. Спивав життя, як співає птах-співун власну пісню в високості, відчуваючи, що кожної миті може шугонути зверху хижий коршак, вдарити, забити на смерть. Але він не може не співати, світ згине без його пісні. Арт бив серцем у широкий світ, маленьким гарячим серцем, у якому затаїлися й печаль, і жага життя, і страх. Він вичавлював страх; як вичавлюють отруту з жовтого кореня. Крапля по краплі. І коли

серце вдарило дзвінко, чисто, рушив уперед. Він ішов по сліду лева, який вертався до лігва. Це був старий звір, колись поранений у задні лапи, кровожерний, лютий, примхливий. Арт дивувався: леви, яких він бачив там, на рівнині, були не такі. Певні свої сили, трішки лінькуваті. Цьому, по сліду якого йшов, нелегко було вполювати дичину. Либонь, через оту задавнену рану. Арт поселився на його угіддях. Мабуть, раніше лев уже мав стрічі з людьми. Може, то вони покалічили його? Лев ніс у пащі якусь звірину, але невелику, він ніде не перепочивав, не клав її на землю. Хоч Арт і знав, чого йде за ним, однак не був певний, чи випадє йому нагода звершити те, що намислив. Це була небезпечна мандрівка, така небезпечна, аж Артові хололо в животі. Лев міг залагати за кущем, обкружляти й вийти на свої та Артові сліди. Арт тільки й сподівався на те, що рухливі чутливі клубочки звіра вже зістарилися, обмерли, що, володарюючи тут, лев жодного разу не звідав, аби хтось наважився йти за ним. Арт не бачив лева, він ловив його чуттями, досвідом мисливця, всім своїм єством. Лев волік свої сліди за течією річки. З правого боку вставали кручі, дедалі вищі, а чагарі густішали, ставали майже непролазні. Вони переходили в нетрі, ніколи раніше не бачені й Артом. Дерев падали на дерева, росли якомсь убік, їх обвивало інше, повзке, напівгадюче життя, — похмурість, і тлінь, і безшелесність, безпташшя, беззвір'я. Тут і там на деревах — мітки лева. Червоно-руда шерсть на нарості-вигуху похиленого, майже лежачого дерева, сліди від пазурів на іншому, обкорованому, послід. Ось-ось мало бути лігво.

Арт зацаїв подих. Перепочивши, подерся до кручі. Довго сновигав у сутінках, доки відшукав хідник, подряпався вгору. Далі повз понад самою кручею, повз, немов звір, припадаючи животом до землі. Дивився в очі пралісу, ловив його вологий недобрый подих і не бачив нічого — окрім хаосу живих і мертвих дерев, омели, хмелю, отруйної повзучки й ще якихось витких кущів. Тут життя пожирало життя, одне життя простало з іншого. Тут в задушливому повітрі нависла смерть. Це було ніби одне велетенське нутро, яке чигало на здобич. Але і в цій глухості та німості сколихувались, проривались звуки. Щось скрикнуло, деркнуло — старий ворон-стерв'ятник чистив дзьоб, пискнула синиця, пискнула несміливо, не зважуючись потривожити зашерхлість цього черева. Надто моторошно було дивитись туди згори. Тут — сонце, веселі

посмішки молодих кленів, а там трухлявість і тлін. Зелений присмерк високих, у людський зріст, папоротей. Диво, подумав Арт, чому лев обрав собі це місце для лігва. Хіба йому не ломить тут кості? Як ото старому вождю, Каєві. Той завше повзає довкола камінного горба на животі в погоні за сонечком, котре одвертає од нього свій круглий вид. «Кай і лев», — посміхнувся думкою Арт. Кай беззубий і лінивий, як борсук, що має вдосталь їжі. Але сам він виштурнув його, оддав у пазури цього хижака.

Тепер Арт бився з ними обома водночас. Думкою, згодом він уже відшукав лев'яче лігво, хоч воно все ще було заховане од зору. Думка блукала по слідах звіра, верталася назад, вслухалася в його важку ходу, подих і розповідала мисливцеві все, що знала про ворога. В лігві — мале левеня, одне, а може, двоє. Лев приніс йому їжу. Але сам ще голодний і піде на лови. Тільки чомусь він один, самиця невідь де. Мабуть, їй випало довге й невдале полювання.

Справді, незабаром голод знову погнав лева на пошуки їжі. Звір пішов у зовсім інший бік, і Артові вирвалося з грудей зітхання: інакше він би неодмінно наткнувся на сліди мисливця.

Чичикнула вниз птаха-білохвостка, заклекотіли вгорі, ширяючи, двоє стерв'ятників — виповідали Артові, куди пішов лев.

Упевнившись, що хижак далеко, Арт видивився вниз місце, кинув туди спис. Сам ухопився за гілку дерева, перехоплюючи її руками, добувся до стовбура, сповз на землю. Тримаючи поперед себе спис, пішов через хащі. Він легко відшукав лігво. Воно було під велетенською брилою, яка колись одколослася від кручі, скотилася вниз, підім'явши дерева. В лігві вовтузилося двоє худих левенят. Арт подумав, що оці хирляві хижачата — останнє потомство старого звіра. Вони вже наїлися, тузували голову козулі-стрибухи. Забачивши мисливця, завуркотіли, задки посунули під брилу, гуцаючи передніми лапами.

Арт виважував цю мить, мов велетенський камінь. У лігво мусить прийти Страх. «Чужа Сила залишить тут свою мітку». Так казали мисливці їхнього племені. Арт пам'ятав, як у їхніх краях були поселилися тигри-людожери. Мисливці племені відшукали лігво, вбили тигренят. І тигри покинули їхні краї.

Арт коротко вдарив списом. Раз і вдруге.

Коли добувся до своєї печери, ніч вже падала совиними крилами на праліс. Арт нагодував Рибоїда й знову закинув його в сховок. Підважуючи важкою тичиною великого корча, що скидався на стонотого павука, підкотив його до входу. Кинув тичину в печеру, заліз сам і, вхопившись руками за стрімчак корча вгорі, упираючись ногами в стіну печери, на-вернув його на вхід. Підняв у кутку дві зв'язані оленячі шкури, заліз у них. Сон до мисливця приходить враз, скрізь і завше — до справжнього мисливця. Сплять ноги, руки, спить серце, — і стоїть на сторожі мисливське чуття.

Ось воно щось уловило — тонке, як дотик кісткової голки, пробудило мозок. Тихо скімлив Рибоїд. Арт потягнув з себе теплу, котра ще пахла сном, шкуру. І враз страшний рев полився йому в вуха, струснув печеру, аж звверху посипався пісок. Щось ударило по корчу, й знову рик — два бурхливі потоки кривавих, з похлипом, звуків вливалися в печеру, заповнювали її. А він стояв серед цього потоку, пригнувши голову, виставивши вперед списа, стояв, заचाївши подих.

Корч торсало, гойдало — леви, либонь, кололися об нього, шаленіли ще дужче. Арт знав: вони прийшли мститись і вже не відступляться. Вони були поруч, він чув, як народжувався, клетотів і хрипів у горлянках рик, як клацали зуби, як били по землі дужі лапи. Земля осипалася, в широкі просвіти вливалася просинь неба.

Стрибали перед очима потривожені зорі. Он одна заплуталася в гриві звіра, й Арт ударив по ній списом. Ударив і відскочив, співаючи дике й люте виття, як гарячу кров, холонуючи від того крику, не почувуючи власних мускулів. Йому клетотіло в грудях, він жаско сміявся й хрипів водночас, то стискав, то розтискав зуби, не почувуючи, як тече з прокушеної губи кров. На ту мить він перестав бути мисливцем, холодним і розважливим, його серце заповнила дика, нелюдська лют, шал борні. Арт ударив знову й знову відскочив, корч гойднувся, але встояв, мисливець ухопив тичину, гупнув нею у важку темну пляму, яка затулила зорі. Виття-шал, виття-ревіння, тичина тіпнулася, задудоніла, Арт почув, як з неї полетіли тріски. Він посунув її вперед, наосліп, думав — просто в гарячу пельку, але по дереву вдарило з такою силою, що затрудило руки; він випустив палицю. Й майже водночас праворуч з-під корча посунулася земля, водоспад зір ринув до печери, слідом, хапаючи зорі зубами, рвонулася вогняна пелька. І звір, і людина на мить завмерли з несподіванки.

В темній німій печері било двоє сердець — велике звірине й маленьке людське, били сполохами життя й смерті. Арт відчував на своєму обличчі гаряче смердюче дихання, похлинався в ньому. Може, цей сморід і вивів його з заціпеніння. Він вдарив списом, натиснувши на нього вагою всього тіла, і одразу ж випустив з рук. Блискавично, як рись на втечі, ухопився за оголений корінь дуба, подерся по ньому. Він почув, як знизу шарпнуло корінь, мисливець боляче вдарився плечем, але вдержався. Ікласта пелька трощила корінь, а мисливець ковзав ногами, не маючи змоги пропхатися в завузьку дірку. Гаряче дихання обпало праву ногу, Арт відсмикнув її, розчепіреними пальцями вперся в землю. Одчайдушним зусиллям потягнувся вперед, виліз нагору. Вже напوماцки, — пісок загорошив очі, — хапаючи за нерівності кори поліз на дуба.

А внизу й далі шаленіли звірі. Рвали риком ніч, і все живе почувало себе в ній розтерзаним на шмаття. Воно ховалося, воно зачалося, воно торопіло в подиві — хто це одважився кинути виклик володарям нетрів.

Арт уже вмотивився в своєму гнізді. Вище, у самім верхов'їтті, чорніло ще одне гніздо, — довгоногі потривожені птахи клекотіли над головою мисливця. Шаленість Артові вже спадала, пригасала, тільки права рука міцно стискала гілку, немовби то був спис, і поривалась послати його вперед. Але спис лишився внизу. Білий спис із розпрямленого мамонтового бивня, смертельний дарунок Тустува. Тепер Артом володіло дві думки: як йому втекти звідси і куди. Але втеча — далека й важка, він полишив шукати до неї шляхи на ранок. Мисливець мусить спати.

Ранок приніс на своїх імлистих плечах вітер. Він, мабуть, ніс його кудись далі, але не стачило сили, й жбурнув сюди, на ці горби. Немов живі, заворушилися внизу кущі, зашуміло листя на дубі. Міцний вітер — то й поміч і завада. Легше сховати свої кроки, але важче почути звіра. Леви ще якийсь час пошастали попід кручею, подалися вниз, праворуч. Пішли на лови. Звірі, звичайно, небавом вернуться, вони вже не випустять його з свого кола. Підуть по сліду, гнатимуть, немов самотнього оленя. Але ж він — не олень. Та й вони вельми дурні. Тигри чи навіть вовки вчинили б інакше. Одне лишилося б, а друге полювало здобич на двох. Але лев — старий, уполювати йому важко, молода ж левиця ніколи не одірве од здобичі частку. Та й надто вони наполохали вночі дичину,

аби вона пішла до своїх звичних водопоїв, аби не повтікала далеко.

Артові згори добре видно, куди побігли леви. Йому взагалі видно далеко-далеко. Ген-ген синіють пущі, ближче — зелені луки з очима озер по них, а попід самими кручами — ріка. Широка й могутня. На ній, ближче до лівого берега, — острівець. Він вже давно вабив Артові очі. Здавалося, острівець гойдається серед хвиль. І гойдалася, вигойдувалася в голові мисливця думка. Вона плинула повільно, непевно. Обходила одну перепону за одною. Але плинула тільки в один бік.

Арт ще трішки зачекав, а тоді притьмом шугнув униз. По кореню спустився в печеру, й одразу ж його нога загрузла по щик'блотки в піску. Звірюки поруйнували печеру вщент. Мисливець наледве відшукав спис. Він був цілий. З кутка, з-під купи піску, долинув писк. «Живий», — радісно подумав мисливець. Він випустив Рибоїда і притьмом подався вниз. Вовченя чорно-сірим клубком котилося під ногами. Арт мчав оленячим скоком, він поспішав, йому здавалося, леви вже вернулися з ловів.

Може, вони вже біжать по сліду!

В цьому місці (Арт його пам'ятав гаразд) ріка ластилася до горба мілководдям, у затоці чубом на вологім піску лежало занесене весняною повинню карякувате дерево. Арт потягнув його за стовбур, зіпхнув у воду. Вхопивши Рибоїда, жбурнув на густе гілля, вовченя зависло там, мов поранена птаха. Арт попхнув дерево на течію, поплив, тримаючись за коріння. Течія погойдувала деревом, звіря нахилилось то в один, то в другий бік, завивало з переляку. Мисливець не зважав на те. Чіпким поглядом вхопився за острівець, збивав до нього дерево. Але течія сповняла свою волю, напирала на віття, біла мисливцеві в груди, зносила їх все нижче й нижче.

Острівець втікав од них. Тоді Арт перебрався по стовбуру до вовченяти, скинув його в воду. Одіпхнувшись од дерева, поплив до острівця. Він не бачив, чи пливе Рибоїд. Якщо хоче жити, мусить плисти.

Вони разом вибрели з води — вовк і людина. Людина важко опустилася на пісок, а вовченя довго бігало по берегу, витрушувало з шкури воду. А тоді й собі припало черевом до жовтого піску. Земля співала втому.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ВОГОНЬ З НЕБА

Арт дихав важко, немов загнаний вовками олень. Одначе уперто бродив од берега до берега, намагаючись підійняти з дна якомога більше багнюки. Вів і вів свій важкий танок, танок втоми і їжі. Стрибав на березі Рибоїд, певно, він думав, що господар веде гру, але не прилучає його до неї. По чорній поверхні калюжки-озерця пробігали тремтливі зміюнци: риби спливали нагору, зяхали, заковтуючи згубне для себе повітря. Тепер Арт нахилився все частіше, викидав на берег рибу. Це були невелички, в долоню завбільшки, щупачки, кілька трохи більших білорибців — щупачки вже виїли в озерці дрібноту, незабаром мали виздохати самі.

Риби біля острова було мало — тут полювали видри. Самих звірів він не бачив, але часто зустрічав на піску їхні п'ятипалі, перетинчасті сліди. Видри полювали вночі, можна було підчатувати їх, але Арт бридував їхнім м'ясом, протхнуллим рибою.

Сьогодні Арт зустрів на острівці шосте сонце. Острівець — у два-три кидки списа: кілька кущиків верболозу, три корякуватих дерева з мичками обсохлих корінців на стовбурах. Весняна вода проковтує острів і віддає його сонцю вже десь на початку літа. Звірини на острівці — ніякої, довкола — мілководдя, велика риба не підходить до берега. В перший день Арт обібрав качині гнізда на озерці, вночі упіймав дві качки — пірнав під воду і хапав птахів за ноги. А далі качки покинули острів.

Артову душу огортав смуток. Сьогодні вночі він побував на рідному стійбищі. Прокрався туди маленьким хлопчиком з гострим камінним ножиком у руці. Того ножика вигострив сам і вправив у дерев'яну колодочку. То була перша зброя, яку він змайстрував. Він одрізав ножичком скибочку м'яса од туші зубра й смажив на вогні. І ніхто не гнав його од багаття. І ніхто не віднімав ножичка. Навпаки, старий Кай вийняв із зеленого вогняного купайла оленячу голову, розколов її молотом і дав Артові повну жменю солодкого мозку. Оленячий мозок — то найбільше заласся. І Кай показував, що Арт може їсти його, скільки хоче.

Арт покинувся з голодним щемом у шлунку. Білий пруг,

який розмежував день і ніч, відділив його од людей, відсунув у самотність. А ще — в голод. А зовсім близько, по той бік річки, гойдалися високі трави, і в них жовтіли широкі протопти до ріки — оленячі й тарпанячі тропи до водопою.

Арт довго гойдався на вістрі власної думки: чи не поплисти йому на лівий берег? Але там — хмари крилатих кровопивць (тут вітер здуває їх), там земля дихає смертю й не дає людині захистку. І з чим він піде туди? Він залишив біля печери вже майже обшліфовану сокиру, й гострі камені-кидаки, і вив'язану з шкіряних пасів ловчу линву.

Сумно, порожньо на острівці. Порожньо Артові на серці. Безвільно і однак втомлено лежали на колінах дужі руки. Вони теж сумували за чимось. За роботою? За іншими руками? Все довкола мало братів, мало свій гурт, друзів і ворогів. Шепотіла очеретина до очеретини, травина голубила травину, зелена комаха сюрчала до зеленої комахи, зизоока птаха годувала зизооку птаху. І тільки Артові нікому було поглянути в очі, ні до кого обізватися словом.

Арт присів навпочіпки, малював на піску людину. Голову, тулуб, ноги.

— Вставай! — наказав і здивувався власному голосу. Набігла хвиля, злизала з піску людину.

Ріка не хотіла, аби їх стало двоє. Мисливець підвів голову, поглянув їй у сині прозорі очі. Вона плинула швидко й вільно, ластилась до нього хвилею, зітхала. Вона журилася Артом і шукала йому помочі. Бо ж він — добрий і лагідний. Погляджував долонями хвилі, — людські долоні м'які, чутливі, — гомонів з нею, називав її матір'ю. Але що могла дати йому? Чим втішити? І вона понесла до нього на своїх грудях велетенських білих птахів з товстими червоними дзьобами — альків. Одного такого птаха вистачило б мисливцеві на кілька днів.

Альки спокійно гелготали, оправляли пера. Арт упав на живіт, поповз понад берегом. Але щось випередило його. Зненацька птахи зірвалися, полетіли, а один лишився, шалено бив по воді крилами, кричав розпачливо, тонко. І враз щез. Над плесом виметнулося щось зелене, важке, завирувала вода, широкі кола побігли по річці. Зелений водяний хижак потягнув птаха на дно. Арт зірвався на ноги, погрозив глумливим водяним колам.

— У-а-а!

Луна злетіла над островом, зламалася десь угорі, впала Артові до ніг дрібними друзками.

— У-а-а-а!

Луна була дзвінка, як висушена на сонці шкура. Арт здивувався такій луні. А тоді пильно приглянувся довкола. Мошва товклася в стовпці над водою, довгошії пташки з труськими хвостами бігали по березі швидко-швидко, пискотіли жалібно. Очерет в кінці острівця припинішк, не шелесне. «На грозу,— подумав Арт.— Вона прийде швидко».

Він почав лаштувати своє гніздо. Глибив у піску на схилі яму, вистеляв травою, забив у землю кілька кілочків, заплітав по них захисток од вітру. Кілочки були дрібні, а ґрунт піскуватий. Вітер здмухнув загату, як жмут дрі'я. І затрубив у нору, виривав траву з-під Арта, гнув дерево, аж воно волочилося віттям по піску. Очерети в кінці острова шарпнулися тікати, похилилися над водою й одхитнулися назад. А вітер затрубив, засвистів, завихрив піском і сухим листям. Хмари бігли по небу, немов гнані тиграми тарпани, перестрибували через річку й щезали за лісом. Так вони мчали довго. А потім стабунилися, затупцювали на місці, стали цапки, кресонули копитами, а тигри рвали їх, а полосаті тигри рикали й самі падали під копита.

Й червоно поплив обрій, і чорним став світ. Артові ще не доводилось бачити такої грози. Моторошно, болісно стогнав очерет у кінці острівця, голосили корякуваті верби, похлинаючись на скаженому вітрі. Вода в річці клекотіла й пінилась, завірчувалась у страшні кручі, мчала шалено. Горами вставали хвилі, билися лобами, як озлоблені тури, й піна клекотіла на їхніх гривах.

Правий берег тонув у мороці. Там чинилося щось несосвітненне. Коли блискавиці вганяли в землю своє вогненне кілля, берег круто звивався дибки, здавалося, він ось-ось шугоне вниз. Деревя металися по згір'ю, мов оточені з усіх боків чужинські мисливці. В короткі віддихи вітру долинав тріск і зойки зелених велетнів, глухий стугін і стогони. Там билися земля й небо, билися не знати чому й за віщо, але билися нещадно. Арт стояв на колінах, впершись кулаками в землю. Не ховав обличчя в траву, не затуляв долонями очей. Жили йому нап'ялися, серце било важко й повільно. Тук, тук, тук. Грім хотів підкорити його своєму ритму, вітер — своєму, але воно вперто й розмірено штовхало по тілу кров, підвладне тільки саме собі. Арт вбирав грозу широко відтуленими очи-

ма, намагався осягти не бачене раніше, найти йому виміри у власному серці й мозкові.

«Мабуть, ці горби і ця річка покликали такий вітер і таку грозу. А чи є горби ще вищі? І річка — більша?»

Сліпуче митнула, вдарила блискавиця, й Арт думкою одхилив її. Арт був певен, що це він одштовхнув її. Прогуркотів такий грім, що у вухах задзвеніло, немов туди пролилася вся ріка. Арт зявав ротом, як риба, на якийсь мент він згубив звуки. Тільки сліпучі спалахи, й темні провалля, і зловісно бліді хвилі, і німі, важкі кручі. Велика, вселенська сила мстилася йому за цікавість, за непокору і ще за щось, за що не знав і сам.

Арт спалахнув од цієї думки. Страх розколов його серце надвоє, воно на мить зупинилось, але боронилось, чеберяла думка, понівечена, вона кудись повзла, волочачи за собою й його, змушуючи тіло підкорятись. І враз сліпучий спалах на мить виїв йому очі, і засичала вода, і вдарили такі громи, що він повалився на пісок. «Куди поділися звуки», — прорізался в його свідомості і згасло. Він не пам'ятав, щоб його, мисливця, хтось кидав на пісок. І мозок опекала інша блискавиця — блискавиця злості. В грудях забулькотіло, заклопотіло, і той булькіт риками рвався з горла. Арт скочив на ноги, готовий до бою з усім світом. Вхопивши списа, пронизав ним небо, ще раз і ще, бив навідліг, дробив йому череп і пахав вістрям тіло. Краєм свідомості, другою її половиною знав, з ким б'ється, з ким змагається. Кидав прокляття: за страх, за наругу, за змокріле й понівечене ложе, за всі злигодні, яких зазнав під його то голубими, то чорними крилами останні дні. А небо реготало. А небо готіло. Воно було божевільне. То бурчало, то ахкало й било вогненным списом. Било так швидко, що Арт, коли б навіть хотів, не міг вхопитися за вістря. Він був сміливий, Арт. І дужий. Але зрештою стомився й він. І стомилася злість. Кинув спис, присів навпочіпки, дихав важко, немов після довгого бігу. Дивився понад річку, в чорні нетрі, куди найбільше падало білих спалахів. Мабуть, небо стомилося теж. Все м'якіше штиряло списом, скаржилося хрипким басом.

Арт пильніше вдивлявся в протилежний берег. Там щось яріло. Чомусь не гасла блискавиця. Може, вона застряла між круч? Арт витягнув шию, мов кунія, коли її прищикнути колодою.

Так, на кручі горіло дерево. Арт навіть знав яке. Високе,

старе, з сухою маківкою, воно росло неподалік од його печери. Вогонь метався довкола стовбура, вітер намагався забрати його собі, а він не хотів одриватись. Він знав, що поза деревом — смерть. Одна смерть пройшла по сліду іншої. Тієї, котра йшла за плечима Арта, з котрою він змагався за свої мускули, своє серце — за життя. Лютувала буря, чорніла ніч, і посеред неї горів вогонь. Арт несамохіть простягнув до нього руки, підвівся. Серце ствердло рішучістю, а мускули сповнилились силою. Він сам не пам'ятав, як це сталося. Як і коли зайшов у воду, впав на хвилі. Течія вхопила його в свій сповиток, а він рвався з нього, і хвилі тріщали, немов розірвані шкури. Ріка була дужа. Арт — хитрий. Коли хвиля накривала його з головою й він бачив, що не встигне злетіти на її гребінь, ухопитись за піняву приву, підпірнав її під живіт і вихоплювався на поверхню вже по другий бік. І перше, куди падав його зір, — на одинокі палаюче дерево. Він бачив його навіть з-під води. Коли виліз на берег, громовиця трохи стихла, але пішов такий густий і важкий дощ, що доводилось продиратися крізь нього, як крізь хащі. Арт поспішав, він боявся, аби злива не загасила дерево. Коли добіг до нього, воно вже лежало на землі, лише кілька невеликих червоних язиків солопали по чорних обвуглених боках. Арт ухопився обома руками за чорне вугляччя, оддер один язик з м'ясом. Ніс його, немов мати дитину. Дощ струменів по руках, по дереву, червоний язичок лизнув ще кілька разів обвуглену кору й згас. Але деревина ще тліла, Арт повернув її жаром донизу, коваючи од дощу. А коли червоні одсвіти поменшали, зірвав з плечей лисячу шкіру й накрив жариво. Там щось затріщало, засичало, в повітрі густо, ядуче запахло смалатиною. Арт набрав повні ніздрі цього терпкого паху й видихнув його вже в печері. І одразу ж ледве не впустив життєдайної ноші. Щось м'яке, шорстке метнулося йому під ноги, а тоді відскочило, загарчало, заскімлило. По скімлінню й упізнав, що то. І здивувався вельми. Рибоїд! Але одразу ж одітнув думку про Рибоїда. Потім він дивувався ще довго: вовчєня продерлося крізь хвилі, крізь ніч, припленталося до Артового житла. І скільки й згадував те, м'який теплий клубок ворухився в грудях.

Але зараз мисливець леліав інше життя. Зверху в дірку забивало дощем, але вода струменіла по стінці, вибігала бурчачками попід стінами. Посередині було сухо. Арт став на коліна біля свого дитяти. Воно було тендітне, кволе, ледь-ледь

зоріло з-під чорних обзуглин-брів. Але він умів доглядати його. Знав, яке воно ніжне, м'яке, ласкаве. Яке лихе, хиже, не-нажерне. Воно може ковтати цілі ліси й пущі, степи й луки.

Спочатку він віддав йому своє ложе. По білинці, по гілочці. Вигрібав з-під піску сухе бадилля й віддавав. Дитинча захрумтіло білими зубами, засолопало червоним язичком, облизуючи смачну потраву. А далі він клав великі галузки, потрощив і віддавав у зміцнілі зуби тичину й інше паліччя, а тоді підкотив корчагу, й воно запустило свої пазури йї у бік.

ЖАлібно урчав надворі Рибоїд — скаржився на страшного червоного звіра, просив Арта прогнати потвору, але той не вважав на його квиління. Втомлений, розімлілий, спочивав біля вогню. Простягував покляклі руки, називав ніжно — Всесильним червоним братом. Найважче зберегти Всесильному червоному братові життя. Він жис, поки їсть. І весь наступний погрозовий ранок Арт заготовляв йому харч. Щоправда, поки що це було неважко. По всьому згір'ю лежали повалені дерева, Арт тягав колоддя й віття до печери, складав на купу. Далебі, це давало ще одну вигоду — захисток з опівнічного боку від звірів. Одначе Арт знав і інший спосіб продовжити життя Червоному брату. Той може довго спати. Як ведмідь або борсук. Присипані попелом великі жарини можуть дримати од сходу до сходу сонця. Якщо тільки попіл не здмухне вітер.

Другого дня Арт уперше по довгім часі ласував смажениною. Ще ранком обсмалив на вогні важку довгу палицю, обпалив і обшліфував каменем кінець — з цим списом і вийшов на лови. Довго сидів у кущах над річечкою, яка петляла в лісі по дну неширокої долини. Чекати — це жити. Мисливець уміє чекати. Он підійшла до води пажера, похлебтала червоним язичком, переступила з лапи на лапу, нюшкуючи, пішла берегом біля самого Арта. Мисливці їхнього племені бридували пажерою; Арт тихенько свиснув, і та хуркнула в кущі. Свист вилякав з-під вивернутого кореня довгоморду сив, та метнулася слідом за пажерою. І знову тиша. Вигулькнув з дупла соболь — сховався. Соболь жив у білчачім гнізді, певно, з'їв господаря й поселився там.

Десь опівдні на другому березі річечки почувся обережний тріск, з густого горішника вийшов великий сікач. Постояв на березі, понюхав повітря, неголосно хрюкнув. Орішник затріщав, заворушився, з нього вийшла свиня, кілька

чималих підсвинків, з десяток смугастих поросят. Поросята смоктали воду, сікач ще постояв, чесонув по поваленій сосні іклами, обнюхав зірвану кору, ще раз чесонув — ліниво, знехотя, — посунув у воду. Арт стрибнув із засідки, коли сікач і свиня вже вийшли на берег, а в воді залишилося двоє підсвинків та кілька поросят. Вдарив більшого підсвинка, він закрутився, багрянячи кров'ю швидку воду. Поросята з вереском сипонули на берег, погрозово зарохкала в кущах свиня, і Арт обіззався коротким вовчим виттям. Кущі затріщали, — свині кинулися навтіки.

Арт їв смаженину до сп'яніння. Всовував м'ясо просто в червону пащеку вогню, вогонь злизував кров, м'ясо обкипало жиром, і таке, недосмажене, звуглене, але гаряче, парке, рвав зубами. Їв очима, ротом, ніздрями, запах смажені забивав подих, туманив голову, а він все не міг наїстися до насити. Кидав обжарені шматочки Рибоїдові, але той бридливо морщив носа, показував товсті короткі ікла, відповзав на животі. Дивився на Арта крутливими чорними очима, і в його погляді струменіли подив і острах.

На зріст Рибоїд уже був як дорослий вовк. Темно-сіра шерсть стала майже чорною, густою, переливалась хвилями, лапи мовби покуцішали й потовцали водночас. Арт ловив у ньому щось нове й не вловлював до кінця. Оті чорні очі-ягоди, котрі дивилися віддано на господаря, віддано, але й ніби скрижаніло, звірино. Часто мисливець бачив, як манили вівка шурхоти лісу, далекі поклики кровних братів.

Кілька наступних днів Арт майстрував лука. Випарював над вогнищем тонку міцну гілку, скручував і сушив на сонці жили. І обпалював на вогні менші пачички, й бив на скалки твердий камінь, промацував на дотик долоні та прослуховував, постукуючи камінчиком об камінчик. З усіх Турів він один міг промацати руками камінну твердь. Вкладав у розколини пачичків гострі камінці, прив'язував жилами й кидав у струмок замокати.

Хороший лук — то збиті з дерева птахи, а їх тут — гибіль.

Врешті, розпарена й вигнута гілка висохла, ствердла. Ще трохи її зігнути, затиснувши між двох корчів, стесати товстий кінець — і можна прив'язувати тятиву. І ось вже він відтягнув її на всю силу мускулів, відпустив. Тятива завилала, мов налякана лисиця, і той звук пройшов по Артовому тілу коротким дрозжем.

І все ж лук не дуже подобався Артові. Не було тут такого

дерева, як там, — чорного, лискучого, в білу крапку, й не мав він жил тура. Тільки з них — справжня тятива.

Одначе й цим можна вразити птаха на недалекій відстані. Треба спробувати зараз. Он на гілці дуба — гачкодзьобий хижак. Він вже давно поселився тут, користує Артовими об'їдками. Птах — уреднючий і хитрий, завше тримається на відстані, мисливець не дістане його каменюкою. Через нього не можна повісити на кущах в'ялити м'ясо чи рибу. А ще інша небезпека — по ньому легко вистежити мисливця. Арт прицілився. Гачкодзьобий сіро-червоний птах спокійно і, як здавалось Артові, насмішкувато дивився з свого сідлиська. Короткий посвист, і птах, ламаючи об гілля крила, впав додолу.

«Ні, — з погордою подумав Арт, — я не розучився ціляти».

За весь цей час жодного разу лев'ячий слід не перетнув слідів мисливця. Мабуть, звірі чатували перші дні, коли він жив на острові, а потім пішли, полюють по інших краях свого поля. Але вони неодмінно прийдуть сюди. Й мисливець був обережний, готувався до стрічі з ними. Гартував зброю, вигартував душу. Пазури не лишили слідів на ній.

Але поки що од печери далеко не відлучався. Вечорами ходив до річкової затоки рибалити — легким безпечним шляхом, впововж котрого на недалекій відстані одне від одного росли дерева. В темінь невелика риба в пошуках корму підходила до самого берега, він вихлюпував її шкіряним саком на пісок. Звідтам він і почув знову поклик своїх ворогів.

* *
*

Лев дрімав біля лігва, поклавши голову на лапи. Одинокий сонячний зайчик, що пробився крізь листяну товщу, блукав по рідкій шерсті. Зривалися з гілок важкі краплі (недавно пройшов дощ), падали левові на спину, він стріпував шкірою, а потім невдоволено відповз убік; здригнув усім тілом, відчувши під черевом холодну глину. Ці нетрі, ця вологість висмоктували з нього сили. Він почував це, одначе не шукав іншого лігва. Сюди його давно-давно загнали двоногі вороги з кусючими жалами в передніх лапах. Скільком він переламав хребти, скількох роздер на шмаття, але вони вперто проганяли його від своїх лігвиць. А він одступив сюди. І звикся, обзвичаївся. Тут йому знайомий кожен закуток, кожна галузка. А на новому місці — нові запахи, шерехи й шелести, до котрих не хотів звикати, і якась крихка непевність.

Він знав, що левиця сердиться на нього за це лігво, відчував, що вона скоро покине його, іноді вночі його щось штурхало зсередини, він прокидався, принюхувався, чи вона тут, чи не вмер її запах.

Старий лев дрімав. Але не сито, коли відступають усі видива, коли тепла хвиля колишеться в усьому тілі, а голодно. Поколювала, порикувала рана на шиї, і бігло в пам'яті щось невловиме, дратівливе, на двох лапах. А дві інші лапи тієї істоти — підняті вгору й тримають щось колюче, гостре. Це вона блукала тут, полохала його здобич. Це вона вбила його левенят. Це вона поранила йому плече. Вона — одна з тих, які загнали його в ці нетрі, вбили левицю, яка стільки весен вимощувала м'яким пухом лігво для левенят, левицю, до якої він звик і яка поїдала тільки половину здобичі. А потім двоногі десь щезли, і він забув за них.

Двонога тінь і далі мелькала перед очима, відгонила сон. Врешті лев потягнувся на лапах, підвівся. Голод гнав його на лови. Колись він ішов на лови легко, пожадливо співаючи напосне запахами повітря. Грали м'язи, грало серце, кипіла й шумувала кров, сповнюючи його відвагою, лютим запалом, жадобою підкрататися, мчати, доганяти, рушити. Тепер його вів тільки голодний щем у шлунку. Звір важко чалапав по схилу, обминаючи вологі кущі й корчаги, переступаючи повалені дерева. Лев кульгав до водопою, де ще міг підчатувати здобич. І коли зненацька щось затупотіло, загуркотіло попереду, він аж шарпнувся вбік і ледве не впустив мент. І тільки тому, що олень — велетенський, з рогами-вітами, з міцніючими копитами — був задиханий і поранений, біг важко й повільно, — устиг приготуватись до стрибка, зібрати в одне всю свою силу. Він ударив збоку — лапами, грудьми, в оленя мовби щось надломилося, хруснуло, хряснуло, він повалився на мокру од дощу траву. Бив копитами, рив яму, а очі лізли йому з орбіт, божеволіли, втікали. Лев ще раз шарпонував пазурами по шиї, й олень засукав ногами часто, конвульсивно. І тої самої миті лев почув за спиною інший звук. Ледве встиг відскочити, побачив величезну волохату тінь. Вона височіла понад кущами, затулила весь обрій. Це був печерний ведмідь. Він жив десь далеко, їхні сліди перехрещувались тільки разів кілька за рік. Але останнім часом ці величезні тупаки зустрічались левові все частіше й частіше. Мабуть, ведмідь перекочував сюди, на чужі угіддя.

Запах крові рвав левові ніздрі, додавав сили й відваги, він

підняв ліву лапу й регнув коротко, не голосно, але так грізно, що його ворог на мить заціпенів. Він був знесилений боротьбою й погонєю, втомлений, почував свою втому й не зважався нападати. З його роззявленої пащечки клубочила гаряча пара, очі горіли такою злістю, такою зненавистю, аж червоні відсвіти падали на росяну гілку біля морди. Їхнє дихання змішувалось десь там, угорі, їхні зненависті пожирали одна одну, а вони стояли, й кожен намагався відперти ворота поглядом. Із запаху поту, з частого подиху лев ловив втому ведмедя й не збирався відступати. Був готовий битись до останку й розшматувати, роздерти на клапті цю гору. Ведмідь побачив це. Його тіло загойдалося, з рота густо-густо закапала рідка ядуча слина, він погрозливо завурчав і повільно, задки відступив за кущі.

А лев постояв ще мить, дослухаючись, чи пішов ворог, вернувся до здобичі. І не одразу відчув її смак. Щось довго гірчило в роті, не давало відчутти всю розкіш багатой учти. Може, те, що здобич упольована не до кінця чесно. Але це йому була вже не первина. Володар лісів, він, зістарівшись, опускався до гидкого заповівку. По звуках боротьби відгадував, де вовки або рисі вполювали тарпана чи оленя, проганяв їх, доїдав чуже. Лісова дрібнота, зарізавши велику здобич, по кілька днів жила біля м'яса. Зголоднілий, ішов на запах дохлятини, не гребував чужими недоїдками. Всі вони — вовки, рисі, пажери, утахи — ненавиділи його. Й навіть, почував, гидували ним. Як ось зараз ведмідь, котрий не тільки ярів злістю, а й порскав бридливою піною.

Лев нахилився й лизнув заощену кров'ю траву. Потім облизав кров із шерсті оленя й припав до рани.

* *
*

Мабуть, Арт надто убезпечив собі в думці шлях, що не почув звіра на віддалі. Вловив глухе шамрання, шурхіт і похливи вже десь за півтора кидка списа. Скрадливо, безшумно ковзнув униз по слизькій траві. Підлізши до розкарякуватого — три стовбури від одного кореня — дерева, обережно став на коліна, виглянув. Сонце щойно скотилося за горби, маленька галявина потопала в зеленому присмерку. На галявині, зламавши тілом колючого куща, лежав олень; лев пив свіжу кров. Арт спостерігав його з незворушним спокоєм. Він ще ніколи не бачив так близько володаря лісів. Рідка,

обтіпана, а все ж довга, а все ж хвилями шерсть, ледь помітні темні пасмуги впоперек тіла, кошлата величезна голова з об'їденими болячками на кінцях вухами, закривавлені пазури. Щось могутнє й жалюгідне водночас. Звір лежав біля жертви з заплющеними очима. Гаряча кров диміла йому в роті, булькала, діткалася крижких ниток, на кінцях котрих — сплески колишньої сили, запахи молодості й материнського лігва. Кілька разів він похлинався кров'ю, пирхав зле й знову припадав до рани. Він не кликав на учту свою молоду прудконогу подругу, поспішав угамувати голод сам. Її дістанеться те, що залишиться.

Гаряче хлюпала кров. Арт відчув у роті солоний присмак, і щелепи йому міцно стиснулись. Тихо, намагаючись не схитнути й травинки, поповз назад. Лев ще мав силу, й чутливі клубочки в ніздрях йому не до кінця стерлися. Уполював оленя, та так, що й Арт не почув. Коли б звір не надібав на його слід. Либонь, надібає. Не він, то левиця. Вони довго кружлятимуть довкола галявини, доїдатимуть оленя. Це смерть кружлятиме по лісу, смерть на м'яких когтистих лапах. Він уже відчував на горлі її зуби, її холодне дихання.

Арт натягав у печеру хмизу, пересунув вогняне купайло ближче до входу. Брав свіжі обідрані кістки й клав у багаття. Вони довго розгоряються, зате довго й жарко горять. А сморід горілого м'яса допомагає відігнати звірів.

Тихий, мовчазний сидів Арт біля вогню. Сколював з душі скіпки сумнівів, засторог. Або він цю ніч відвоює собі життя, або леви пожеруть його. Слухав ніч. Вливався в неї, розчинявся в ній. І то вже не Рибоїд, а він почув, як ступають по її чорній шкірі м'які хижі лапи. Рибоїд вловив їхню ходу хвилиною пізніше. Схопився на ноги, глухо загарчав. Гарчав не по-вовчому, і Арт ковзнув краєм свідомості — він таки не зовсім вовк, хоч по-вовчому настовбурчив на спині шерсть і притиснув хвіст до живота. І враз він зіщулювся, ніби аж поменшав, якимось дивно вискnuв, скікнув боком до печери. Вперше переборов страх вогню, вперше шукав у нього захистку. Арт кинув у багаття оберемок хмизу, на мить багаття пригасло, розплескалося червоними язиками по землі. Й тоді з кущів виступили дві тіні. Полум'я бурхнуло знову, освітило левів, котрі ніби потягувались на дужих лапах. Але вони не потягувались, вони застигли в несподіванці, відхитнувшись назад. Левиця, либонь, зовсім не знала, що то таке людина й вогонь. Вона народилася вже по тому, як люди пішли звідси.

Чи то ніч побільшила звірів, чи справді вони були такі величезні. Волохата грива лева затулила півнеба. І враз лев ударив лапою по землі, й кігті зблиснули в огняних відсвітах. Важкий водоспад низьких хрипких звуків ринув по згір'ю. Мабуть, аби випірнути з того водоспаду, Арт підхопився на ноги. Велика гілка з засохлим листям стояла біля стіни печери, а в неї було вплетено ще кілька менших, кучерявіших гілочок. Арт схопив її в ліву руку, нахилив у вогонь, правою вихопив з багаття палаючу головешку й з криком стрибнув назустріч нападцям. Першою кинулася навіть левиця: рвонувшись, послизнулася, залишила на ще вологій землі рваний слід, пірнула в хащі. Лев спочатку позадкував, виставивши навістріч Артові страшні ікла, кожен з котрих міг би проткнути його наскрізь з одного удару, а далі повернувся, побіг важким скоком. Волохата грива скидалася, як крона дерева в бурю. В неї Арт і прицілився головешкою.

«І-я-р-р-р»,— рик розпанахав праліс навпіл. Розчахував дерева, розвалював горби і мчав — страшний, грізний, зляканий. «Р-я-р-р-р...» Волохата тінь ще раз скинулася проти місяця й зникла в п'єтмі. А потім, по довгій-довгій хвилі, вже далеко, все ще злякано, але й погрозливо, гнівно: «Р-р-р».

Арт важко опустився на землю. Мисливець знав, що леви сюди більше не прийдуть. Принаймні якийсь час. Видивлятимуться його зі згір'їв, чатуватимуть на дальніх тропях.

Що ж, нехай собі чатують. Хоч йому й кортіло промандрувати вповодж річки вгору і вниз, але поки що одтинав думку про те.

Облаштуовав печеру, плів з лози й очерету заставу, аби встановити її в затоці біля струмка. Гоїв листям і мохом рани на плечі та носі. Росомаха стрибнула йому на голову з дерева. Вертався од річки в яру, набрів на її лігво з котенятами. Задушив кішку руками, притиснувши до землі.

...Червоний вогняний язик облизував грабового корча — здавалося, поранений вовк зализує рани. Відтак спробував лизнути інший корчик, маленький, від учорашнього багаття, але не діставав. Вечір стояв тихий, прозорий, тільки на сході, далеко-далеко на овиді, бовваніли легкі сині хмаринки. Арт сидів біля входу в печеру, маленьким сколком шліфував кам'яне вістря. Тінь-тінь-тінь,— біла десь у верхів'тті пташка. Шарк-шарк-шарк,— вторив каменем їй у лад мисливець. Тінь-тінь-тінь. Шарк-шарк-шарк. Тисячолітній дуб на кручі легко гойдав на галузці пташку, міриадами очей — молодих

лискучих жолудів — заглядав униз, дивився на двоногу істоту, яка впокорилась під самим його корінням. Одного разу ця істота трохи боляче смикала в землі його корінець. Але вона безсила, як безсилі вони всі: двоногі й чотириногі. Вони вічно вовтузяться в його тіні, поїдають одне одного, гасають в неспокої. Вони не відають, що таке вічна замрія і мудрість споглядання самого себе. І велет погордливо одвів погляд, задивився на захід. Тінь-тінь-тінь... Маленький дзьобик пташки проклюнув у серці дірочку, і в неї цідився сум.

Арт зітхнув, і щось зітхнуло, схлиснуло в душі. Так зітхає в порожнім дуплі вітер. Маленькі сині пташки... Вони завжди крутилися біля їхнього стійбища. Арт гаразд запам'ятав їх. Вони перші дзвонили у весну, в сонце, в теплі й ситі дні. Пташки не покидали стійбища в найлютіший холод. Навіть тоді, — і це теж пам'ятав Арт, — коли на землю спадав білий пухкий холод. Дивитись, як вони метушаться, як намагаються урвати дрібку від почепленої на дерево туші оленя, як сваряться на гілці за здобич, — то таки було цікаво. Влітку він забував за них зовсім. Влітку вільно було ходити й бігати далеко від стійбища — в малинові чи горіхові ліси, до річки. І що ті малі пташині бійки, коли вони з хлопцями бачили, як б'ються олені-велетні. Ті олені були завбільшки майже як тури. Хлопці зумисне ходили на далеку галявину, залазили на дерева й чекали, коли почнетесь та грізна змага. Це бувало восени, коли, споживши літо зі всією його розкішню та ситістю, в оленячих жилах починала бунтувати й клекотіти гаряча кров. Олені тоді ставали злі, люті й... дурні. Одного разу, коли Арт сидів на не дуже високому й товстому дереві (аби краще бачити), олені ледве не струснули його звідти та не затоптали. Двічі вганявся в дерево велетенськими рогами молодий олень — двічі падав, чіпляючись за віття, Арт. Старіший олень, що вже підупадав на силі, ухилявся од прямого удару, відступав за кривулястий стовбур. Молодий зламав роги, очі йому кривавились, із ніздрів пашіло полум'я, аж розліталося вбоки опале листя на галявині. Піна з оленя падала шматтям, небавом галява стала біла, немов з неї тіль-тіль зринула весняна вода, лишивши шумовиння. Коли олені бігли навстріч один одному, дерево гойдалося, неначе в бурю. А коли вдаряли рогами, від гуркоту осипалося листя. Старіший олень тоді перемиг. І стояв над подоланим ворогом, ревів так погрозливо й страшно, аж хлопцям кров зупинялася в жилах. З рота йому бігла кривава піна, він видихав цілі хмари

білої пари, водив кривавими очима. А тоді не встояв і сам упав, мертвий, на землю.

Одначе Арт не дуже любив побоїська. Може, тому, що сам завжди був битий і гнаний. Вертівся більше біля дідів, котрийсь із них теж іноді щигляв, але не так злісно, як однолітки й молоді мисливці. Коли старі щось просили подати — подавав, принести — приносив, потримати — тримав. І дивився, як вони вигинають над вогнем дзвінкий твердий ясен, як одколюють і загострюють скрібки для шкір, як сточують на вістря кістки. А потім дід Крум узяв його собі в поміч. Найбільше дід знався на дереві. І метикував з ним. Дід був трохи хитрий, трохи вередливий, але не злий.

...Щось важко гупнуло в лісі, зітхнуло понад самою кручею й пробудило Арта від думок. То впало старе дерево. Отой звук — все, що лишилося від нього.

Вогонь розгорівся дужче. Арт поглядав на нього. Він любив дивитися на вогонь. Корч гоготів, довгі язики полум'я слалися понад землею, вже лизали маленького корчика, якого Арт учора вийняв з вогню. А так, чого він його вийняв? Бо корчик скидався на людську голову. На голову старої людини. Сливе, Крума? А може, й не Крума. Хоч... коли її загострити знизу... Але спочатку треба обдерти горіле. Скребок... Таким, якими зчищають із шкур сало.

Арт довго зчищав горілятину з деревини. А тоді стісував зайвий наріст з правого боку. Скімлив Рибоїд, підлазив під руку, тусав вологою мордою в бік. Йому кортіло побавитись. Арт іноді гасав з ним по згір'ю або зачиняв вовчка в печері, а сам брав шматок м'яса й тягнув по землі. Піднімав, проходив кілька кроків, волік знову, аж поки не закопував десь чи підвішував на гіллі. Рибоїд притьмом чіплявся за слід, кидався вперед, мовби мчав за табуном оленів, а не за маленьким кавалком козлятини. А потім натикався на порожнечу, починав крутитися на одному місці, жалібно скімлити, прохально звівши вгору, до господаря, очі. Арт тіпався сміхом.

Але зараз мисливець одштовхнув Рибоїда. Йому здавалось, що коли він зупиниться, пам'ять загубить обличчя Крума. А він так ясно, так чітко бачив кожну дідову рису, кожну зморшку. Плескатоного, хитрого носа, відвислу нижню губу, ріденьку борідку, яку перев'язував посередині вовчою жилою. Отут в діда шрам. Заміг його вже старим,— ліз на бортне дерево, упав на сучок; отут, над бровою, гулька в сивім волоссі. А ніч налягала все нижче, тіні скрадали риси, згладжували

їх, Арт все ближче й ближче присовувався до вогню, а камінь однак часто лягав не туди, куди треба. Арт поспішав. Йому здавалося, що коли скінчить роботу, стане не такий самотній, ще хтось сяде отут поруч, біля вогню, й так хороше було йому, за якийсь час кудись щезли, запропали і страх, і леви, й самотність. І все ж корчика довелось відкласти. Терпли з утоми руки, та й карби вже клав непевно.

Але відчуття чогось легкого, округлого, гарного так і лишилося з ним. Неначе й не зробив нічого корисного. Не вплював оленя, не прилаштував вістря до держака. А в грудях тихо тенькало, й хотілося, аби швидше встало з свого лігва сонце.

Вогонь сам стереже сон мисливця. Коли спадає на силі, холодна вологість пробуджує того. А може, пробуджується він сам, за одміряною рівними частками насторогою.

Докинувши голодному Вогняному братові їжі, Арт більше не лягав. Сидів біля багаття, дивився в ніч, слухав її, слухав ще щось, чому не міг скласти назви. Думка човгала важко, кидаючись то в один, то в інший бік, химерно заплутуючи сліди. Йому аж лячно було її. Колись він навіть не знав, що можна про таке думати. Про цю ось річку, про цей ліс, про ніч. Чого воно так — ніч і день? І чого гуляє по небу сонце? Далебі, воно дуже старе. Діди кажуть, що й їхні діди бачили його. І хто такі ті діди? І хто такий він? Важка краплина поту проповзла по Артовому чолу, він стер її рукою. Оглянувся, ще не світало. Десь там за луками й лісами, укутавшись у м'які шкури, склавши докупи промені, спало сонце, ще мріли в небі розгублені ним за день жарини, стигли, гасли. І вже вставала од ріки прохолода, вже галасувало — тінькало, пім'кало, йохкало, бумкало, кайкало птаство. З кожного поклику Арт міг сказати, коли пробудилася та чи та пташка, мостить гніздо чи вже несе яйця, заснула голодна чи з повним волом. Потім на обрії посвітліло, темні кольори зблякли, знебарвилися, а десь в невідомості зродились інші, вони набирали сили, міцніли, розтікалися по небу. Там точилася боротьба — вперта, невидима. Ніч не хотіла поступатись, все ще тримала над землею темне заинало, але воно дедалі більше розтягувалось, тоншало і враз тріснуло по самому обрію, немов велетенська шкура, — бризнула червона кров. Понад кручею пробіг легенький вітрець, покуйовдив деревам чуби, пірнув у річку. Птаство загаласувало ще дужче, й заспівали дерева, і земля, і небо. Співав струмок у ще сонній траві, і щось співало

в Артовій душі. Він і сам не знав, що то. Співали руки, ноги, серце, голова, співали самі по собі. Разом із струмком, птахами, небом і сонцем.

Арт сам нечувся, як взяв до рук корчика. Міцно затис між колін, черкнув камінним стіском по неподатливому дереву. Й воно теж заспівало, заголосило в дужих руках. Арт працював легко, з завзяттям. Кружляв по галявині біля печери Рибоїд, просив їсти. Але так і не допросився, подався на полювання сам. Арт одклав роботу, коли сонце стояло майже прямовисно над головою. І то одклав, аби вийняти з вологої сховної ями загорнутий в шкуру шматок м'яса. У ямку, викладену каменем, накладав хмизу, підпалив. Потім ще кілька разів підкладав хмизу, а тоді вигріб з ямки жар, накладав туди зеленої трави з зіллям і поклав м'ясо. Зверху нагорнув жару. Вже за мить м'ясо так смачно запахло, що ледве дочекався, доки воно спеклося. По обіді тіло стало важке й ліниве, але він підвівся, хлюпнув на себе води з струмка, сів до роботи.

Ще три дні клав він по корчику каменем карби й два дні затирав прубі зрізи маленьким скребком. Відтак відрізав шмат вовчої шкури, насипав на шерсть камінного порошу й заходився обтирати корч.

Це справді була голова Крума. Може, одноплемінники й не пізнали б у ній старого мисливця, але те Артові байдуже. Крум жив у Артовій пам'яті і ожив у оцьому ось корчі, мисливець напевне знав, що це він. Рибоїд не знав старого Крума. Він не знав нікого з людей, окрім Арта. Й тому так бридливо, а водночас хижо оголював ікла, тому й бокував, підтиснувши хвоста, повз поставлену біля входу в печеру голову-корч. Арт сміявся.

Одначе... Крум не розділив до кінця його смутку. Він би, звичайно, похвалив оці виточені Артом вістря. І сокиру. Будь-хто з мисливців жадав би до свого списа такого наконечника. А тут... Кому вони потрібні? Він має один спис, та ще один про запас... Крум ніби нагадав щось своєю з'явою. Арт на мить заплющив очі, і замелькали якісь обличчя. Багато облич. Молодих мисливців, дівчат. Більше дівчат. Вони линули по галявині пташиним ключем, сумно вимахували руками, немов довгокрилі птахи, даленіли, даленіли. А одна стояла й посміхалася йому, посміхалась і махала руками, одначе лишалась на місці. На плечах у неї лежала хутряна

хусточка з разком кольорових камінців, камінці виблискували очима ласкавих лагідних звірят. Арт аж струснув головою, скочив на ноги. Камінці сяйнули й розсипались у траві.

Видиво розтануло, але згори й справді падали журливі пташині голоси, а на обрії зринали голубі кола. Туман? Марево? А голоси кудись кликали, нагадували щось далеке, приспане й живе.

Арт закинув Рибоїда до печери, вхід затулив корчем. Він і сам не знав, чому не хоче брати його з собою. Аби не заважав? Аби не сполохав чогось? Либонь. Адже ішов до людей. Чи до їхніх тіней. До тіней минулого. Чужого минулого, котре майже таке неловиме, як і привиди майбутнього. Хоч як він вдивляється в них, намагається відгадати, вони щоразу зникають, розтають. І манять, і манять, і хочеться йти, хочеться забігти наперед себе.

Цього разу він скрадався берегом. А до того місця піднімався по схилу. Ось і широка галявина, на якій сподівався щось знайти, когось зустріти. Довго тинявся серед руїни. А вона стояла чорна, сумна, принишкла. Вона знову не сказала йому нічого. Не хотіла? Чи він не вмів запитати, не вмів розгадати її таємницю? Молода трава висмоктала з землі рештки людських слідів, колючий бур'ян доруйнував корінням складені з мамонтових кісток курені-хижі. Пішли в небуття дужі тварини, розтанули в життєвій імлі люди, котрі стравили їх.

Смуток скотився Артові на серце... Смуток і досада на себе. Чого прийшов сюди? Що шукав?

Важко брів по згір'ю, волочачи ще важчу думу. Вона верталася назад, відставала. Мабуть, це вона й відчула дотик гострих кігтів. Арт зненацька оглянувся, завмер. Тиша. Зітхали верховіттям високі дерева, поряд шарудів міріадами життів мурашник. Внизу, по схилу, ледь-ледь, немов од тихого повію вітру, шелеснули кущі, і знову тиша. Але Арт не чекав більше. Його чуття вже намацали пазури в ній, а думка креслила захисні кола. Арт метнувся, немов випущений з руки спис. Мчав, як вихор, вже не ховаючись, не розглядаючи дороги. Можна було скочити на якесь дерево, але думка спопелила ту рятівну ливну. Вогонь! Він полишив його не надовго, не притрусив попелом жару. Та ще й досі не виварив у попелі губку. А леви тепер могли не піти од дерева. Арт мчав понад самим урвищем, леви — трохи позаду, праворуч, одтинаючи йому путь до густих, колючих чагарів. Вони не рикали — не

тратили на те сили — й не поспішали, були певні, що здобич уже не вислизне. Невеликий видолинок, косогір, знову видолинок, відтак, ліворуч — оточена горбами галявина над кручею, прямо — ще крутіший косогір. Арт летів видолинком, а думка вже бралася косогором, послизалася, падала, підкоплювалася знову, й страшні ікла шматували її. Вона шугонула вниз, і шугонуло, полетіло в безнадію серце. Задихаючись, Арт великою силою зупинив те падіння. Тут не було жодного дерева — та він би й не встиг на нього вискочити — урвище довкола галявини обривалося стрімко й глибоко. І все ж він метнувся туди. І вже тоді побачив за горбом величезну темнобуру гору. Мамонт стояв, напівзаплющивши очі, підставивши сонцеві спину. Ледве усвідомлюючи себе, мисливець з розбігу пірнув мамонтові під ноги, проковзнув на другий бік і зачався у високій траві на самім краю урвища.

Мабуть, лезам видилося, що він сховався в мамонтові. Хижий, лютий рик струсонув надріччя, полинув над луками. Те, що зчинилося далі, Арт не стільки бачив, скільки відгадував. Він і не підводився з трави, аби леви не помітили його. Ревіння, рик, криваве хлипання повисли в повітрі, придавили його до землі, а сама земля стугоніла й гоїдалася, і осипалися брили з горба, падали вниз з болючими зітханнями. Зметнувся вгору закривавлений хобот, упав і зметнувся знову, і вже в ньому звивалася левиця, хапала роззявленою пащекою гаряче повітря. Ще Арт побачив орлів у високості, вони кружляли над урвищем, пантрували на здобич. Клекіт бою то наближався, то віддалявся, кілька разів Артові здавалося, що його ось-ось розтопчуть, але крутизна відкидала од себе левів і мамонта, вони повертались на столочену галявину. І ревли, і втоптували одне одного в землю.

А вона стугоніла, тремтіла, спрагло всмоктувала гарячу кров.

Тиша впала раптово, немовби орли впустили її з неба. Коли Арт зіп'явся на руках, він побачив тільки мамонта. Неподалік од урвища кривавилась калюжа і ще одна — ліворуч. Мамонт стояв, заплющивши очі, прихилившись боком до пагорба. Стояв чи лежав. Немов велика, обтіпана дощами брила. Пошарпаний, закривавлений хобот безвільно звис, на боці яріла рана. У високості заклекотіли орли, повіки мамонта ледь здригнули, але не відкрилися. Арт зрозумів, що це останній клекіт, який чує велет. Дивне, мало знане, схоже до жалю почуття ворухнулося в Артовім серці. Адже це він, вми-

раючий велет, відвів од нього смерть. Але мисливець знав і те, що мамонт ось зараз збереться на силі й піде. Вони воліють, аби ніхто не бачив їхньої смерті. А очі мисливця вже обмацували товсту велетенську шкуру тварини. Така шкура — то найнадійніший захисток од дощу й холоду, а в голодну пору вона може якийсь час прохарчувати мисливця. Он мамонт вже розплющує очі. Он він розхитується, намагаючись одірвати своє тіло од горба. І тоді мисливець метнув списа.

Він тільки доконечно пробудив велета, змусив його напружити сили. Мамонт одчухнувся од горба, розчепірів ноги. Якийсь мент стояв так, ледь-ледь погойдуючись, втупившись поглядом в зелену далечінь. А тоді підвів закривавлений хобот і затрубив. Чорні трагічні поклики полинули вниз, падали на ріку, на зелене заріччя, мамонт прощався з ними, віддавав їм свої останні подихи, своє життя.

По довгій хвилі він важко повернувся на місці й пішов. Мисливець скрадався за ним через хащі, яром понад річкою, темним грабовим лісом (тепер йому ще й шкода було списа), аж поки велет не похилився на дерева й не затрубив знову. Але тепер вже не велично, дужо, а чорно, розпачливо. І коли йому на поміч кинулися інші мамонти, Арт побіг назад. Він біг, як рись, потім перейшов на ходу оленя й зупинився, коли перед ним зблиснула річка. Мисливець відчув спрагу. Йому здалося, що в нього всередині палає вогонь, жарини розкачуються в грудях, спопеляють його. Він упав на коліна, занурив обличчя в прохолодну воду. Пив, пив, пив. Великими ковтками, аж булькало в горлі. Йому здавалося, він чує, як у грудях сичить, як там поволі згасає полум'я. Врешті, зморено підвів голову. Тільки тепер помітив, що сидить біля тропи, яку проклав через хащі до річки в яру мамонт, де був його водопій. О вечірній порі він подовгу стояв у воді, віддавши своє тіло, свої болячки чистим струменям. Ось на піску кров... Але чого тут кров? Мамонт після побоїська сюди не підходив.

Арт притяма, не зводячись на ноги, обстежив місцину. Нюшив по-звіриному, повзав, намагаючись не затоптати слід. Тут щось лежало. Хтось, перепочиваючи, клав сюди забиту здобич. А сам стояв у траві. Якийсь інший звір?

Арт нагнувся до самої землі, все ще не вірячи у власний здогад, все ще шукаючи чогось. Але ні. Він не помилився. Тут стояла людина. Оцей листочок — одірваний рукою. Не зрізаний зубами козулі, не зламаний рогом оленя, а одщип-

нутий пальцями людини. А оно — ще один, одчакнутий разом з черешком.

Арт знову занурив обличчя в траву, втягав у себе повітря. І враз одхитнувся, немовби його вдарили з землі в груди. Він відчув тугий, ще гарячий запах мисливця, запах, який пашів од землі.

Той запах облік йому мозок, змусив зіщулитись, поплазувати в траву. Ця небезпека була в сто крат більша, ніж та, яку носили в своїх кігтистих лапах леви. Вона могла впасти на нього кожному мить і невідь звідки.

Р О З Д І Л Ш О С Т И Й

ЩЕ ОДНА НЕВІДОМІСТЬ

Вогонь помирав. Арт дмухав йому в згасаючі очі, як дмухають мертвякові, намагаючись оживити, затуляв долонями, аби його не загасив повів вітру. Вогняний світлячок блукав по краечку жарини, здавалося, ось-ось він зстрибне з неї, сховається в землі. Він ще поменшав, на чорній вуглині блимала одна-єдина іскорка. Арт підкладав Вогняному брату найпоживнішу їжу: сухі бадилінки, травинки, листочки, але той не брав її. Як не бере тяжко хвора людина. Тоді Арт згадав про шматок ще не зовсім висушеної губки, одірвав крихту, приклав до іскорки. Вогняний світлячок ще раз хилитнувся на жарині, й вона відкотилася вбік — чорна, холодна. Артові в грудях теж прокотились холодні вуглини. Сидів закам'яний над попелищем, оплакував серцем смерть Вогняного брата. Єдиного брата, якого мав. З печальної задуми його вивів терпкий лоскіт у ніздрях. Арт чхнув, ще раз, глибоко нюхнув повітря і вловив свіжий пах диму. Вихопив з попелу губку. Вона тліла. Мисливець обіклав губку сухою травою й знову заходився дмухати. Врешті, дим заструменів густо, спалахнуло полум'я. Все ще потерпаючи, аби вогонь не згас, Арт почав кидати йому траву, очерет, тонке сухе галуззя, й полум'я загутило, показуючи мисливцеві червоні зуби. А тоді затремтіло в радості й зненацька стрибнуло високо вгору. Від того вогняного вибуху Арт стенився, поспіхом став забивати полум'я зеленою гілкою. Тепер його вже пік інший страх. Адже

вогонь міг виказати його тим невідомим, чий сліди бачив на березі річки.

Мисливець посунув Вогняного брата в глиб печери, накладав біля входу хмизу. Сидів тривожний і чуткий, як залітний птах на чужому березі. Хто вони, ці люди? Звідки прийшли? Їх не було донедавна. Це ті, що жили в отих хижаках, чи якісь інші? Якщо ті, мусили б вернути на старе місце. А він же ще сьогодні був там, хижі чорніли проваллями. Здогад блукав, як лис по болоті, а питання злітали, як потривожені птахи. Чи багато цих людей? Чи надовго прийшли сюди? І як йому тепер жити?

Одне мисливець знав напевно: треба пильнувати, треба стерегтися. Хто б вони не були, для них він чужак. Ніхто не приймає заблуду з чужого табуна: ні вовки, ні тури, ні олені... ані люди. Це закон лісу, закон всього живого.

Арт підвів голову, подивився на заріччя. Зелена далечінь знову слалася йому застережним зойком: втікай! Я схочу тебе, я дам тобі їжу й прихисток.

Потім поглянув на голову Крума й похнюпився. Птахи знову закружляли, завирували, падали вниз, дзьобали, жалібно квилили. А він одбивався від них і не міг одбитись. «Втікай у самотність!» Знову самотність. Він вже осятнув її. Він потопав у ній, як потопав молодий олень у драговинні. Вона страхала його не менше, ніж зустріч з отими невідомими людьми. Арт розумів: якщо залишиться тут, тієї стрічі не минути... І тоді...

Арт почував утому. Від недавно пережитого, від думок. Жував стільник, але мед видався терпким, аж гірким. Важкий жовтий стільник з білим пилком по запечатаних сотах, з котрих скрапували на зламі жовті краплі меду. Довкола печери стояло немало бортних дерев, Арт поки що не чіпав їх, медував далі. Подумав, що тепер треба повидирати стільники, аби не навели сюди отих людей. І познімати з куща під дубом нанизані на гілки гриби, їх так само сушать і білки, але навіть недосвідчене мисливське око знайде одміну в тім низанні. І не можна одпускати од себе Рибоїда. Не можна...

Скільки засторог одразу. На мить він відчув себе, немов тарпан у загоні.

З тими тривожними думками Арт і заснув. Уночі він половав. Убив дику козу й ласував запеченою в ямці кров'ю з білим коренем. Він вже давно не куштував тієї їжі. Навіть забув її смак. Адже запекти потовчений на камінні корін

вміла тільки мати. Арт розкошував їжею всю ніч. А прокинувся від голодного щему в шлунку. Почував себе кволим, мовби впав з високого дерева. Мабуть, вчорашній день висмоктав з нього сили. Обдивившись, чи не чигає яка небезпека, виліз з печери.

Ворон склював сонце. Чорний ворон наслав чорний день. Хмари повзли низько, зачіпаючи волохатими гривами за вікові дерева, сіяли з неба дрібну мжичку. В таку погоду звірина стає дуже обережною. А черево Артові й далі смоктав голод. Вчора він не вполював нічого. А позавчора тільки двох маленьких голубоперих птахів, м'ясо яких тхнуло відвортно. З якогось часу птахи покинули його галявину. Вони мовби знали, що в Арта є лук. А може, він вже виполював тих, які жили тут, а інші не залітали?

Та й не зовсім безпечно стало полювати птахів. Таке полювання можна побачити здалеку.

Дух смаженого м'яса, покликаний уявою, лоскотав ніздрі. Скімлив Рибоїд, але мисливець не випустив його. Вовчок тільки заважатиме на полюванні. Й не можна, аби він бігав на волі біля печери. Побачивши його, люди можуть здогадатися про все. Адже Рибоїд вже не звичайний собі вовк. Арт ішов, і йому здавалося, що з хаців за ним стежать людські очі. Те й знай оглядався, завмирав, прислухався. Земля парувала, і навіть Арт своїми ніздрями вчував звірині сліди. Роздивлявся їх. Ось, упоперек стежки, слід борсука. Чотири товсті пальці, п'ятий трохи збоку, туго втиснута в землю п'ятка. Борсук ішов ситий, ніким не полоханий, вертався до своєї нори. І мозок мисливця карбував — борсук живе десь там, коли настануть голодні дні, коли довго не вдаватиметься нічого вполювати, прийде сюди.

Важкий сморід спер Артові подих. Мисливець ступив праворуч, подерся через чагарі. Так, він не помилився: поміж двох дерев, заплутавшись рогами у винограді, лежав олень. Власне, не олень, а те, що від нього залишилось — жмути рудої шерсті, голова з рогами, хребет і, двома рядами, ребра. Артів погляд біг попід кущем і вертався в неспокої. Земля не порита копитами. І віття не поламане. Отже, олень забіг сюди поранений. Поранений звіром... Тоді... Звір ніколи не впускає здобичі, яка вже побувала в нього в пазурах і пішла до кону. Він ітимає по сліду. Він нюхом промірює слід, який йому треба пройти. А тут... Кістки не зачеплені хижакom. Птаство й мурашня переточили оленя.

Арт не міг нікуди притулити думкою оленячий слід. І від того йому стало моторошно. Пішов зовсім повільно й скрадливо.

Далі дві вузькі стежки збігалися в одну. В широку звирину стежку, де дрібніші уступають дорогу дужчим. На стовбурах — жовта й чорно-бура шерсть, повисли зламані рогами галузки. Стежка всипана перепрілим листям. Арт одгріб листя й побачив сліди. Вони були ще вогкі, він вдихнув ніздрями запах оленів. Домішувався ще якийсь запах, ледь-ледь вловимий. Олені затоптали ще чийсь слід. Чий? Можливо, хтось вже чатує на них. І тоді... Обережно, ступаючи безшелесно, готовий до будь-якої несподіванки, Арт пройшов ще кілька кроків, вийшов на невеличку галявину, освітлену сонцем. Знову одгріб листя. Сонце швидко спиває вологу, й сліди тут міцніші. Сліди оленів і широкі та глибокі сліди дужих копит носорога. Носоріг пройшов раніше. Але він п'є довго або й заднює біля води. Олені ж вертатимуться незабаром.

Арт ступив із стежки, причаївся за деревом. Спис поклав біля ніг, у правій руці тримав довгу шкіряну линву з каменем на кінці. Приклавши вухо до стовбура дзвінкого, гінкого клена, слухав. Клен йому повів, що стежкою йде звір. І набіть сказав який. Арт відступив кілька кроків, присів за куц. За ближнім закрутом стежки пролунало голосне чмихання, потім воно на мить затихло, відтак пролунало дужче, вже зовсім близько. Стежкою йшов носоріг. Щось зіпсувало йому водопій. Руда гора підійшла до дерева, де щойно ховався Арт, зупинилася. Довга потворна морда почмокала товстими губами, потяглася до гілки. Гілка зникла в пащі. Арт бачив вузьке, трохи прискалене, схоже на пташине око, бачив важкий сірий ріг, котрий колихався згори вниз, неначе нанизував когось. Довга руда шерсть на боках носорога звисала клоччям, звір ще не встиг облягати або був хворий. Раптом носоріг затупав ногами, кумедно повернувся в один бік, потім у другий. Топтався на тому місці, де Арт залишив спис, мисливець боявся, що він поламає його. Звір щось чув, одначе здогад важко пробивався крізь товщу сала до маленького мозку. Тоді носоріг голосно й сердито чмихнув, аж загойдався куц, і важко посунув по стежці.

Арт знову вернувся до дерева. Стояв нерухомо, притиснувшись до гладенького стовбура, на якийсь мент перебравши його чуття до себе й сам ставши деревом — та ж нерухомість, міцність, те ж повільне спивання життя. Дошкуляла мошва,

чорним стовпом стояла вона над головою, мошки повзали по обличчі, руках, але він не рухався. Арт навіть не думав про них і про біль, якого вони завдавали. Це була ніби данина лісові, полюванню, тій звірині, котру мав забити. Мисливець слухав тропу, а сам думав про те, чи нічого не сталося біля його печери. Відтак знову почув тупіт. Дрібніший, багатокопитний; іноді з того гулу злітали дзвінкі удари — копита торкались коренів. Олені йшли довгою низкою, іноді, той, котрий ступав попереду, зупинявся, й задні легенько підштовхували його рогами. Та враз вони пішли швидше, а потім побігли. Арт подумав, що їх хтось сполохав. «Може, ті, що полювали вчора?» — зринув на мить перед його мисленим зором черво-ний слід і одразу ж згас, бо олені бігли легким скоком. Одна-че цієї думки було досить, аби вона одібрала в руки якусь дрібку певності. До того ж позаду біг великий сильний самець, камінь обкрутився тільки навколо однієї ноги, олень не спіткнувся, а побіг далі, поволік за собою ливу. Арт упав, випустивши її з рук.

Ливу підбрав за кілька закрутів стежки. Лишатись тут далі не було чого. Оленячі копита розказали всім довкруг про небезпеку. Арт спутився до річки, який час скрадався берегом навпроти течії, потім повернув на ледве помітну стежину в густому підліску. Стежка — свіжа, недавно прокладена вепрячим табуном. Кілька днів тому він викопав на ній ловчу яму. Згинаючись до самої землі, м'яко відводячи вбік чіпке гілля, мисливець пробирався вперед. Тут панував смерк, у ніздрі бив міцний дух грибів, гнилизни, прілості. Одначе навіть у тому смерку Арт вже за кілька кроків побачив, що хитро замаскований настил порушений. Обережно підповз до ями, заглянув у її чорне нутро. Воно було порожнє. А по стінках ями — довгі пасмуги, на дні — поламане й потрощене віття. Потрощене... людською рукою. І по краях ями — сліди від пальців. Арт несамохіть відступив з тропи. Причайвся під кущем, націлвившись поглядом на яму. Немов звідти ось-ось мав хтось вилізти.

Дивився на яму, а думка цілилась кудись убік, намагався наздогнати того, чії прочахлі сліди лежали на вогкім чорнім перегній підліска. Який же мисливець не помітить замаскованої ями! Чому він упав у неї, чому не обійшов кущами? Оця необачність незнайомця не тільки не заспокоїла Арта, а ще більше його знепокоїла.

Дивну лячну невідомість Арт поніс і до своєї печери. Скра-

дався до власної печери, немов до лігвиська хижого звіра. Смеркову тишу печери намагався перегризти Рибоїд. Арт подумав, що коли б у печері стояв спис ще одного мисливця, йому б не довелося так скрадатися. І ходити самому на лови. Мисливця сміливого, дужого. Такого, як... Урр — Гниле Дерево. Хлопчиками вони найчастіше бавилися вдвох. Разом спали і роздобували їжу. І на перші великі лови теж пішли разом. Одначе потім випало так, що Арт майстрував списи та сокири, а Урр полював у далеких лісах. Урр — справжній велет, він дужий, як тур, ще й йому в грудях б'ється таке ж незлобиве, як у тура, серце.

Думка про Урра, що прийшла не знати звідки, була невідступною, невідчепною, Артові здалося, аби він мав поруч себе хоч подобу свого колишнього друга, йому було б легше. І перед цією думкою відступали всі інші, навіть — про небезпеку і невдале полювання.

Тепер Арт вже сам шукав деревини, у котру б можна вдмукнути дух Урра. Корчики, головешки не годі для того. Урр міцний і дужий, світлочубий і світлоокій. Арт знав, з чого він його вирізьбить. З білого живого дерева, він зрубас його там на горі сьогодні ввечері, а може, вночі, коли над горбами гудітиме гроза, вона вже наближається, вже йде. Ніхто не почув ударів Артової сокири, а пень він прикидає землею та листям.

...Небо по дощу було високе й прозоре. Гуляли орли, перекидалися, падали з висоти вниз, а понад самим лісом розправляли крила й шугали вгору. Арт заздрив орлам. Їм видно все. Мабуть, вони бачать і тих, хто лишає такі незграбні сліди. Напевне бачать. Мисливець уже здогадувався, де ті люди живуть. Арт не любив невідомості. Він ставав перед нею, немов перед виром, і стояв, аж поки зборював щось у душі. А тоді кидався у вир, довірившись тільки своїм рукам, своєму серцеві.

Отож і зараз поклав іти їй навстріч. Він запитав у сонця — чи йти йому, і сонце сказало — йди. Він запитав у річки, і річка сказала — йди. Він запитав у дуба, і дуб схвально прошумів йому гіллям.

Мабуть, ще ніколи Арт не скрадався з більшою обережністю. Горб, на якому стояли викладені з мамонтових кісток хижі, обповз на череві. Далєбі так, як обповзає вовк табун тарпанів. Обмацував руками кожну кротовину, кожну гіллячку. Повз і повз, а земля перед ним зводилася, здіблювалася, немов

намагалася скинути його з своїх грудей. Він погладжував їй зеленого чуба, заспокоюючи — її чи себе,— рушав далі. Арт вже чув неясний шум, ніздрі йому широко роздувалися, ловили запах диму, вимочених у воді шкур і ще якісь запахи, що викликали спомини, тривожили щось на дні душі — болюче, як рана.

Арт брався по зарослому травною сухому ложі струмка, відтак струмковище повертало ліворуч, і скінчився густий грабовий ліс, якось відразу, з одтину вставав другий, де дерева рвалися верхівіттями до неба, а ногами тонули в густому моховинні. Цей ліс тягнувся недовго, попереду замелькали блідо-зелені просвіти, й замелькали рідкі куці чорної горіщини. І в просвіті було видно горб, який зводився стрімко. Арт ішов, ноги тонули в мохові, а йому здавалося, буцім іде по трясовині. Небезпека штовхала назад, а якась інша сила, дужча за неї,— вперед, врешті зупинився, аби зібратись на силі. А потім обережно проповз ще кілька кроків, пильно розглядаючись по боках. Він вибрав дерево, котре стояло не на самім краю, але зводилось над іншими, й тихо, мов рись, поліз на нього. Він дряпався вгору, а горб присідав, а потім вони зрівнялися, верхина горба сягала йому по плечі. Руками й ногами обхопив штерсткий стовбур, немов намагаючись злитися з ним, втиснутись до середини. Тепер він бачив горб, мов власну долоню, коли б її простерти вперед. Він був невеликий, майже весь лисий, тільки з того боку, куди спускалося на ночівлю сонце, ріс лісок. Дереза, невисокі, карякуваті, перепліталися кронами й кидали густу тінь. На нижніх гілках сушилося кілька шкур, під деревами лежав навалений купою хмиз, а на ньому — ще шкури. Куренів Арт не бачив, либонь, вони ховалися в гущині ліска. Та він вже й не дозирався туди. Його погляд прикипів до іншого. На плоскій маківці горба, по цей бік ліска, на однаковій віддалі одне від одного горіло четверо багать, довкола яких стояли із списами в руках люди. Весь горб — зелений, а місцина між багать — біла: або з неї зідрано траву, або посипано піском. Там щось лежало, одначе Арт не міг розгледіти, що саме, люди по троє, по четверо входили у вогняне коло, спочатку обходили багаття й кидали кожному дарунок, а тоді зупинялися посередині, нагиналися, простягали вперед руки. Вони водили руками — повільно, ласкаво,— похитуючи влад головами, щось промовляли чи наспівували. Арт подумав, що там мусить лежати голова тура або мамонта і вони розмовляють з нею. На її честь

ловці звірів палять вогнища, й водять улад руками, і хитають головами. А потім він подумав, що турів тут немає, а полювати мамонтів важко, він би, либонь, почув ті лови. Зітер всі думки. Інше змусило його широко відкрити очі. Майже всі мисливці, котрі стояли із списками, були жінки. Тільки декілька чоловіків, та ще діти, і не було дітей малих, а тільки вже чималенькі. Діти стрибали по згір'ю, мов жабенята, їх гнали від багать, а вони верталися знову, котрась із жінок тицяла то тому, то тому щось у руку, й воно з вереском мчало геть. Потім в середину зайшла тільки одна жінка, висока, міцна, всі інші нахилили списи вперед, жінка зірвала з плечей шкуру, роздерла її і кинула по шматку в кожне багаття. Вона щось гукнула, й ті, котрі стояли спиною до Арта, повернулися, пішли на нього. Першим порухом юнака було шугонути вниз, але щось зупинило його. І тоді він побачив, що спинами до вогню повернулися всі, й зрозумів, що його ніхто не бачить. Але мисливці йшли, і Арт припав щокою до крїи дерева, заचाїв подих.

Жінка гукнула ще раз, і мисливці з списками знову повернулись і пішли назад.

Арт повільно посунув з дерева. Тіло йому гуло з утоми, серце било гучно, й він боявся, що його стукіт почують там, на горбі. А думки мчали, перечіпалися, мов олені на застругах, і стояло в голові таке сум'яття, котрому Арт не міг дати ладу. «Так он чого мисливець попав у ловчу яму»,— таки вирвався один олень. А інші зводилися й знову падали, і не було тому кінця.

Арт підібрав списа й швидко пішов униз. Втікав од горба, од чотирьох багать, од нахилених униз списів, од сумного завивання, яке лунало з горба. Ні, то не тільки страх підштовхував його. Либонь, страх навіть поменшав. Неясна тривога сгорнула мисливця. Тінь нерозгаданої таємниці махала перед ним волохатими крильми. Звичайно, небезпека, й то не мала, чаїлася в тих списках. Але закрайками свідомості він ловив у тому танкові списів і якусь тужність, майже розпачливість. Арт так замислився, що не почув, як кричали йому біля самої домівки з землі сліди, не помітив хаосу й безладдя, яке панувало довкола. Те, що він побачив у печері, було для нього, як удар каменем з зальоги. Печера була поруйнована, зяла пустою.

Арт кинувся до пічурки, в якій, приваленій корчиком, залишив Рибоїда, але його там не було.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ДВІ СМЕРТІ

Арт розплутував сліди, як розплутують волосяне сильце. Он, на попелі, відпечаток величезної лапи. То вже останній. Волохань ступив у жар і стрибав з несподіванки й болю, аж вивалив чималий кавалок суглинку в стіні. А тоді біг по згір'ю, злякано оглядаючись. Прийшов ведмідь он звідти. Арт подумав, що в одих відвідинах він винуватий сам: повидирав стільники на найближчих бортних деревах і позносив до печери. Волохань приволікся по солодкім сліду. Шукаючи мед, шматував шкіри, перекидав начиння, аж поки не ступив у жариво. По кількох днях, залізавши лапу, забувши про біль, знову прийде сюди. Отже, треба винести стільники й закопати деінде. Зненацька з кущів долинуло тихе скімлення. Арт покликав, вовчок заскімлив дужче, потім обережно виплазував на галявину. На правому боці в нього кривавилась рана, ліва передня лапа безвільно обвисала. Арт хотів доторкнутись до рани, але вовк клацнув зубами, і мисливець прийняв руку. Одначе встиг побачити, що рана — не глибока, ведмідь тільки чесонує лапою, розпоровши Рибоїдові шкіру. Вовчок товкскував, дивився наляканими очима на господаря. Неначе хотів щось розказати йому й не міг. Мисливець подумав, що вовчок уперше дивиться на нього так. Щось ворухнулося Артові в серці — колоче й щемке, і він сів поруч Рибоїда, кілька разів провів рукою по спині. Шерсть на спині в звіра стала дибки, він дихав важко (мабуть, йому було приємно й страшно), мовчав. Артову душу знову оповив смуток. Мисливець підвівся, довго дивився в бік горба з чотирма вогнищами.

— Люди, — мовив і сам здивувався власному голосу. — Сюди повернулись люди.

Йому хотілося до людей, хотілося дивитись на них, говорити з ними, сидіти біля їхніх вогнищ, хотілося... зробити щось для них. Сокиру з двома лезами, якої, мабуть, ще не мав ніхто, спис з кістяним наконечником... Оті жінки-мисливці мають такі незграбні списи. Великі, заважкі. Віт же своїм списом пронизує оленя наскрізь...

Спомин про полювання, про оленя збудив думку про їжу. Арт відсунувся від вовчка, заходився терти сушені гриби та коріння. Повечерявши, довго тинявся біля печери. Шукав

якоїсь розради й не знаходив. Раніше міг всенький день просидіти біля струмка, пантруючи одну-єдину рибку, котра жила у ковбані під каменем. Мав певність, що й рибка знає, де він, намагається перехитрувати його, а він її. То була захоплююча змага. Або дратував шершнів у дуплі, а сам втікав, перш ніж вони розпізнавали, звідки на них нападають. Чи, розшукавши мурашник, нагортав, скільки влазило в шкуру, сірої живої потерухи й ніс до річки. Висипав у воду — сірі мурахи, білі мурашині яйця, тля, — й на тому місці закручувався живий вир. Риби спливалися з доокруж, вода аж клекотіла од них. А він стояв із тоненьким легеньким списом, випольовував риб-скидух — вони найкраще сушилися на сонці й були надзвичайно смачні.

Але зараз все те відступило кудись, розтануло, неначе його й не було. Щось інше стукало в серце, кликало, веліло, й то не був поклик лісу, поклик погоні і втечі.

І саме за його велінням другого дня він знову пробирався до безлісого горба. Скрадався берегом річки, очеретами, дозами, аби вийти аж ген, обійти горб з другого боку. Добувшись під горб, на котрому було колишне стійбище, перепочив. Далі круча підступала до самої води — відтак берег знову спадав похило, глинястий косогір, голий, без жодної билинки, либонь, він обвалився торік і його ще не посіли кущі.

Арт ледь-ледь одхилив списом гнучке віття червоного куща (з такого гілля найкраще плести загати для риби), поглянув уперед і... занімів. Наступний мисливський порух — безшелесно відступити. Але інша сила тримала його на місці. Він дивився й не міг відвести очей, тільки трохи нижче прихилив віти. Під кручею на піщаній косі стояла дівчина. Невисокого зросту, струнка, міцна. Чорне, довге волосся, охоплене тонким обручиком з гілки червоного куща, спадало на плечі, струменіло по них буйною хвилею. Дівчина повернулася, лівим порухом звела руки. Вона немов пробуджувалась зі сну. А може, й справді сон схлипував у її віях. Дівчина позіхнула й посміхнулася. Мабуть, посміхнулася якомусь своєму спомину, а може — сонцю, погожому ранку, й Артові стиснулося серце, аж кволала мліїстість розтеклася по тілу. Йому так схотілося тієї посмішки, що він ледве не ступив уперед, не виказав себе. Збагнув, що той крок міг перетягти все. Й ця мить, і посмішка, і навіть його життя.

Дівчина нагнулася, взяла з піску оленячу шкуру й кинула у воду. Ступила на неї й почала топтати. Її ноги миготіли на

сонці, по воді розбігалися веселі кола, й такі ж кола розбігалися по Артовій душі. Він ловив поглядом сонячні зайчики, котрі стрибали з мокрих дівочих ніг, а вони втікали, й лишався терпкий щем і солодкий біль. Потім дівчина витягла шкуру на берег, поволокла її під навислу над водою зеленими грудьми кручу, густо помастила зеленястою масною глиною. Тоді взяла другу шкуру, й все почалося спочатку. Вона топтала третю, четверту шкуру, а Арт все стояв і стояв. Сонце праяжило йому вже не в потилицю, а в щоку, але він не помічав того. Йому здалося, що дівчина вельми швидко скінчила роботу. Дерев'яною кописткою вирила на косі яму, повкидала туди шкури й присипала піском. А потім притоптала це місце,— кілька разів прострибала округ, пішла. Арт ще бачив, як вона видряпувалась по стрімкому схилу — він перейшов під інший куц, біля самої води,— як уже майже нагорі вхопилася за похилену вниз, немов простягнена рука, гілку, зникла за горбом. А гілка ще довго погойдувалась, немов застерігала Арта од чогось.

Одначе Арт не зважав на ту засторогу. Повернувшись до печери, упав на траву й довго лежав так. Почував якусь дивну, не знану раніше втому, й спустошеність, і порожнечу. Погодував Рибоїда,— самому їсти не хотілося,— і знову опустився в траву. Заплющив очі, й одразу по чорній запоні пам'яті побігли мрійні кола, і загойдалося на плесі обличчя, а з повних усміхнених вуст застрибали сонячні зайчики. Арт схопився на ноги, кудись рвонувся й, здивовано оглянувшись, похнюпив голову. Вже трохи розважливіше подумав, що дівчина неодмінно прийде завтра на те саме місце.

Й знову бігли по голубій блакиті води легенькі кола, й знову стрибали веселі зайчики, а в небі креслило своє одвічне магічне коло сонце, сяяло увсібіч блискучим промінням. Воно сміялося з Арта. Й набило йому повну голову того блискучого проміння, аж поки він звівся на ноги, аби провести дівчину поглядом по кручі. Тоді підняв з землі списа й посварився на червоне небесне жариво гострим вістрям. Воно, мабуть, трішки злякалось, бо сховалося за білу, як пташине пір'я, хмарку, але не надовго, здмухнувши її, вищирилося червоними зубами. Воно знало, що завтра знову застане Арта під цією ося кручею.

Арт не відав сам, чого йде туди. Почував тільки, що якась дика сила заволоділа ним, закрутила, загойдала. Ставав на лісовій стежці, і звір обминав його, ішов до води, й риба не

підпливала до берега. Всю ніч прокачався на постелі без сну, а ранком вийшов з печери, немов потовчений зубром. Арт гнівався на себе, навіть двічі вдарив по руці тупим кінцем списа, але те не допомогло.

Він знову лежав під червоним кущем. А дівчина стояла на косі й бавилася з річкою. Кидала їй патички, гіллячки, а коли вода відносила їх, завертала довгою лозиною назад. Якщо це їй вдавалося, — сміялась. Не знати чому, Арт посміхався теж, затиснувши рот долонею.

...Нараз сіра пасмуга промайнула перед Артовими очима. За нею друга, мисливець приглянувся пильніше й побачив на піску сліди маленьких лапок, щось писнуло позаду біля самих ніг мисливця. Арт став на коліна. Знову сіра грудка котилася по піску. Тепер Арт встиг розпізнати, що то. Ховрах. А попід самими кущами повзла чорна гадюка. За нею — друга, третя — Арт ще ніколи не бачив стільки змій разом. Вони плазували так швидко, немов намагалися обігнати одна одну. Неясна тривога обійняла Артові груди холодним кільцем. Думка билася, немов білка в заткненому дуплі. Арт крутив головою, озирався на всі боки, — не бачив нічого. Нараз його погляду упав на кручу, й страх чорною блискавицею пронизав мисливця. Спершу він подумав, що то по кручі теж повзе гадюка. Страшенно довга й тонка. Але та думка мелькнула й згинула за одну мить. І за ту саму мить гадюка встигла вирости на третину й потовщати вдвічі. По кручі зміїлася тріщина. Підточена весняними водами, круча падала в ріку. І падало з нею гінке зелене деревце на вершині, воно звело вгору руки-віти й благало в світа собі життя. Але благало вже по другий бік чорного пруга. Воно ще стояло, й круча стояла, вони ніби зависли між небом і землею, аби доточити муки, аби дужче відчуті трагічну мить. І тихо сміялася дівчина, нічого не бачачи й не чуючи. Арт сам не відав, що кинуло його вперед. Не пам'ятав, як зірвався на ноги, як стрибнув на піщану косу. З усієї сили штовхнув дівчину в спину, обоє попадали в річку. Він встиг захопити в легені повітря й розплющив під водою очі. Впіймавши дівчину за коси, тягнув за собою, не даючи зринуть на поверхню. Мабуть, так волочать у чорні водорії свою здобич водяні потвори. А далі — дужий струс — знизу чи згори — чорний хаос кольорів і глухих звуків, зелене й біле шумовиння в очах. Їх крутнуло, вдарило одне об одного, викинуло на поверхню. Вода кипіла й вирувала, — піняста, чорно-зелена, брудна. Дівчина відчайвно борсалась, але

Арт не відпускав її, плив до берега. Може б, він не доплив, коли б зненацька дівчина не припинила боротьби. Арт відчув ногами дно, ноги йому тонули в слизькій багнюці, він ще довго борсався, поки вибрів на берег. На м'яку покірну землю, котра допіру ледве не поховала їх під собою. Він поклав дівчину, важко опустився сам. Тіло йому тремтіло, в грудях хрипіло, немов біг без упину не знати скільки. Дівчина лежала нерухомо. Очі її були широко розкриті, і в них плескав жак. Вона нічого не розуміла й стратила в боротьбі сили. Мабуть, їй здалося, що вона вже померла і лежить на дні, а біля неї приїсла водяна потвора, котра зараз почне її їсти. Але над нею голубіло небо, й червоним лебедем пливло сонце і співала вгорі якась птаха. А хіба можуть співати під водою птахи? А ото зводиться над річкою берег. Тільки він незнайомий. І оця потвора дуже схожа на людину.

Тепер дівчина невідривно дивилася на нього. Вона вже почувала своє тіло, але боялася поворухнутись. Так лежить перед вовком загнаний заєць.

Арт провів по обличчю рукою, посміхнувся. Та посмішка чомусь налякала дівчину. Вона ворухнулася, посунулася назад і... остаточно прийшла до тями. Поволі сіла, підігнала під себе ноги. Тепер вона справді скидалася на загнане звіря. Насторожено, напружено стежила за кожним його рухом. Арт подумав, що її очі схожі на очі білченяти. І він знову посміхнувся. Відтак показав на кручу. Дівчина повелала поглядом за його рукою, й з її вуст зірвався тихий скрик. Вона зрозуміла все. І коли юнак показав, як штовхав її з косі, хитнула головою. А тоді заговорила швидко-швидко, весь час вторюючи одне слово, яке Артові звучало як «аті». Він не розумів ні гич з того, що лепетала вона, водив очима за її руками і теж не міг нічого втямити. Мисливець пригадав, що Воті говорили теж не так, як люди його племені, як Тури, однаке Тури розуміли їх. А тут слова злітали, немов білчине чіікання. Очі ж дівчині знову кругліли й знову наповнювалися страхом. По них він зрозумів: вона не знає, хто він і звідкля втявся тут.

— Тури,— мовив Арт і махнув рукою на кручі.— Тури,— сказав ще раз, майже зовсім безпорадно. А тоді нагнув голову, напружив плечі, намагаючись показати тура, й тихо заревів. Це було так кумедно, що усміх розкрив на мить дівчині вуста. Арт засоромився й підвівся. Мисливець не знав, що йому робити, як вестися далі. Дівчина зараз піде. Й не вер-

неться більше. А йому так хотілося, щоб вона знову прийшла сюди. Коли б не цей обвал, не ця круча...

Він колупнув землю ногою й похмуро поглянув на свіжий стин кручі. «Вона зараз втече...— знову гостро дзьобнула думка. Й дзьобала далі невпинно, швидко, мов дятел дерево.— Вона розкаже своїм. І вони підуть по сліду. Почнуть шукати».

Арт стояв насурмонений, похиливши голову. Дівчина, мабуть, пішла б уже, якби він не заступив їй путь. Мисливець підвів голову й показав пальцем на неї, а тоді в той бік, де було стійбище її племені. І вона зрозуміла, щось знову зачіїкала швидко-швидко. Юнак зачекав, поки вона скінчить, а тоді тичьнув пальцем собі в груди, немов стромляв туди спеса. Дівчина застигла з розтуленим ротом.

— Смерть,— сказав він і склепив повіки.

Вона знову заговорила, й він поклав ліву руку їй на уста, а правою показав у бік стійбища чотирьох вогнів.

Не був певний, чи зрозуміла вона. Кумедно набрижилась зморщечка на її чолі, а в очах зблискували вогники страху й цікавості. І він подумав, що вона мусить здогадатись сама. Адже він би здогадався!

Дівчина ступила крок в обхід його, й він не зупинив її. Ступила ще один і зупинилась знову. Так втікають діти, думаючи, що дорослі не помічають їхніх кроків. Він посміхнувся так щиро, так наївно, що в той усміх, мабуть, повірив би найпохмуріший та найпідступніший мисливець. І вона всміхнулася теж.

Вони вже рушили по грузькій землі, та Арт зупинився ще раз. Потрусив шкуру на своєму плечі, а тоді показав на те місце, де дівчина покинула шкури, котрі розминала ногами, й зробив порух, ніби одкидає землю. Вона нагнулася й кілька разів копнула долоньями глину, а він взяв її за руку й показав на сонце, котре вже мандрувало до свого вечірнього лігвиська.

Дівчина щось сказала, й тепер він буз певний, що вона зрозуміла. А якщо збагнула це, то збагнула і все інше.

Одначе зірвалася зненацька й побігла берегом у бік стійбища.

Арт вертався до своєї печери не тим шляхом, яким прийшов сюди. Його ранкові сліди злизало сонце, а ось ці намацав би й сліпець. І ночував він не в печері, а в старому гніздовиську на дереві.

Ранок застав Арта на заваленій глиною косі. Склавши могутні крила, дрімав на луках вітер, тихо дихала річка, по-

волі прокидалася від сну. Очерети співали туман тоненькими горлечками, грала в річці риба, водяний бугай дудів басом, аби одурити сусідів, буцім він великий і дужий.

Дівчина виплила з туману, зупинилась оддалік, але Арт вдав, неначе не бачить її. Копав і копав дерев'яною колісткою, яку приготував учора, одкидав глину далеко вбік. Дівчина знову підходила крок за кроком, немов дитина. А тоді мовчки заходила одгортати землю. Так вони працювали довго. Час від часу Арт зиркав убік, ловив на собі насторожений погляд, кидав землю ще завзятіше. Врешті, він стомився. Дівчина теж розігнула спину. Постояла мить, пройшла по косі до невеличкої заточки, взяла за чуб довгу бадилину, вирвала. Довгі білі стебла витягувалися з трубочок просто од коренів. Вона простягла Артові одразу кілька.

— Мібі.

Корінь був кисло-солодкий, пахнув терпко, аж зводило оскомною зуби. Арт куштував його вперше.

— Мібі,— сказав, і дівчина посміхнулася. Арт показав на інший куц з тонким жалючим листям і знову сказав: — Мібі.

Але дівчина заперечно похитала головою. Той корінь був не їстівний і ніяк не називався. Зелений сніданок з'єднав їх зеленою довірою. Ї посмішки вже не сходили з їхніх вуст.

Вони повитягали шкури, коли сонце вже викотилося на середину неба. Арт допоміг дівчині натерти їх глиною й прикопати.

Вона побігла знову так само раптово, як і перше, але на горбі зупинилася й сказала щось, чого він не зрозумів.

Веселий, сповнений п'янокі радості, вертався Арт до печери. Думав про дівчину, про завтрашній день, він уже жив ним, жив чеканням і надією.

Рибоїд зустрів Арта далеко од печери. Мисливець здивувався: вовчок ніколи не виходив йому назустріч. Він то поривався вперед, то тиснувся Артові до ніг, підібгавши під черво хвоста. Арт зрозумів — поблизу бродить великий звір. За кілька кроків од печери ріс густий-густий куц. На його приламаних патичках Арт сушив рибу. Поглянув туди й збagnув усе. Куц був потрощений, у траві валялися риб'ячі голови й цілі рибини, поламані та пожовані. Ведмежі сліди вели на згір'я. Ведмідь побував уранці, Арт подумав, що він незабаром повернеться збирати об'їдки. Арт уже давно готувався до цієї стрічі. Відкопавши загорнені в шкуру, обкладені ши-

роким листям соти, одламав кілька шматків; одійшовши від печери, почав кришити стільники, кидати шматочки в траву. А сам повільно відступав до кручі. В тому місці, де круча зводилась прямовисно, накидав найбільше. Потім вернувся назад, схилом вибрався нагору.

Сидів під дубом, посмоктував вощину, чекав. Біля його ніг лежав велетенський камінь.

Тасмниці розбійника в лісі ніхто не хоче пильнувати. Загаласували білохвостики, затюркотіли жовтоголовіці, зацокали над Артовою головою білки, висловлюючи своє обурення зайдою, коли той ще тільки мандрував од річки. Білохвостики супроводжували волохана впродовж усього шляху. Той ішов важко, перевальцем, заникуючи в кущі, розгортаючи їх велетенськими лапами. Не гребував гніздом малої пташки, недоїденим білкою грибом. Це був печерний ведмідь, з величезною, схожою на замшавілий корч головою, з іклами, мов половинки Артових списів. Ось волохата гора зупинилася, загойдалася на місці. Ведмідь нюхав повітря. А далі нагнувся, широким чорним язиком лизнув траву. Він поволі стрибав до кручі, кидаючи важким волохатим задом. Ведмідь підбирав вощину, його дратував якийсь малознайомий запах, він морщив носа, сердито пирхав. Коли підводив морду, було видно блискучі, в колючій шерсті очі.

Незабаром опинився під кручею, затупцяв на місці, вибираючи соти. Мед налипав йому на лапи, він піднімав їх, облизував, знову нюшив у траві. Арт підвівся. Одним точним рухом підважив камінь і кинув униз.

Страшне ревіння струснуло праліс. З цоканням, писком шугонули на горішнє гілля білки, злякано метнулися вбік білохвостики. Ведмідь качався в траві, задирав лапи, немов намагався скинути щось із себе. Накотився на кущ, і гілля затріщало, немов пучок сухої трави. Там, на кущі, звір затих. Арт ще трохи зачекав і зійшов униз. Підходив повільно, обережно.

Й то недаремно. Коли до ведмедя лишилось два чи три кроки, той зненацька ревноу і підвівся на всі чотири лапи. Очі йому горіли такою люттю, аж Арт відчув вогонь на своєму обличчі. Світ уже кривавився звірові, і в останню мить він хотів утопити в тій кривавості й мисливця. Арт вдарив сокирою й відскочив убік. Ведмідь протяжно заревів, ткнувся головою в кручу. Арт зрозумів, що камінь влучив звірові в шию, поламав хребці. Поки звір лежав під урвищем, мисли-

вещь завдав ще два удари ззаду, в потилицю. Одначе й того було не досить. Навпаки, ті удари тільки привели звіра до тями. Він одхитнувся од урвища так раптово, так дужо, що Арт не встиг відскочити. Важка, з випущеними кігтями лапа мелькнула перед обличчям мисливця, обпекла ліве плече. Арт упав горілиць, підломивши під себе руку з сокирою.

Ведмідь кособоко обкрутився на місці, й обкрутилася по землі, шукаючи ворога, грізна чорна тінь. Вона першою впала на Арта, за нею посунув її господар. Арт рвонувся, вивертаючись на правий бік, вже усвідомлюючи, що ця мить — остання, що вона забирає його життя. Закричало, рвонулося під горло серце, білою пасмугою промайнула в пам'яті річка, довга піщана коса й маленька дівоча постать на ній. Серце хапалось за те, що було найдорожче, намагаючись вирятуватись, намагаючись в останню мить захопити якомога більше світу.

І враз з куща майнула чорна блискавка. Вона цілила ведмедеві в груди, але влучила в бік. Прикипіла до нього, шматувала, рвала, жалила. Ведмідь ревнув не стільки злякано, як здивовано, гребонув лапами, аби одірвати чорний кусючий клубок, захитався, втратив рівновагу й громохнув на землю.

Він котився вниз, по схилу, й з ним, уп'явшись зубами у волохатий бік, котився Рибоїд. Арт миттю схопився на ноги, в два скоки наздогнав їх. Звір очманіло сукав лапами, паща йому була розтулена, з неї вирувала жовта слина. Ведмідь ще двічі суконув лапами й затих.

Рибоїда довелося одирати од нього силоміць.

* *
*

...Коли б дівчина навіть могла зрозуміти його, Арт однак не розказав би їй нічого. Вони іли вдвох ведмежатину, пили воду з річки. Проте дівчина побачила рану на плечі. Вона полізла в чагарі й небавом вернулася з пучком трави, котру приклала до рани.

Того дня Арт довідався, як звати дівчину. Її ім'я було дивне й справді трохи пташине — Тінь-Тінь. Саме так співають у лісі сині стрибучі пташки. Арт навіть витягнув губи й спробував заспівати по-пташиному. Це йому не вдавалося, дівчина сміялась.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ПЕРШИЙ МИР НА ЗЕМЛІ

Літо буяло. Розкошувало ситими травами, вмивалося теплими водами, мріло високими зорями. Червоно яріли на ламких високих кущах ягоди, по затоках попід берегами цвіли великі білі квіти, в орішнику жирували білчата другого виводка. Артові ж здавалося, що він тільки вчора зустрів на косі Тінь-Тінь. Вона й далі приходила до річки, вони бродили по згір'ю, збирали гриби, ягоди — червоно-рожеві, великі, як кулак дитини. Тінь-Тінь показувала, які ягоди можна їсти, а які ні, називала їх по-своєму. Арт уже знав майже всі слова племені Тінь-Тінь.

Дівчина розповіла йому, що їхнє плем'я, плем'я Мамонтів, жило на цих горбах оддавна. Таких лісів, таких крутогорів немає ніде, казала вона, й тоді в її очах спалахували гордовиті вогники. Весною, в час великих дощів, ріка розливається аж до того лісу. А бачив би він, як нуртує вода, як несе цілі дерева. Одного разу — Тінь-Тінь тоді ще була маленькою — на такому дереві сиділо троє людей. Чоловік, жінка й хлопчик. Тоді Тінь-Тінь довідалась, що на світі є інші люди. Ще іншого разу вода прибила до берега пораненого мамонта. Мабуть, він звалився з кручі. Мисливці їхнього племені часто полювали на річці. І не тільки на оленів, коней, а й на зубрів та мамонтів. Ця річка — їхня мати. Колись плем'я було дуже сильне й могутнє. Воно жило на горбі в хижках, викладених з кісток найдужчих звірів — мамонтів. Тінь-Тінь розповідала про веселі грища, котрі влаштовували мисливці племені, коли на небі сходив повний місяць. Тоді горіло багато купайл, а вони, діти, могли досхочу їсти кісткового мозку. І качалися з горба, то була весела й цікава забава.

Але Ріка Річок чомусь розгнівалася на них. Одного дня вона принесла на своїх грудях багато-багато дерев, а в тих деревах сиділи люди чужого племені. І сталося на березі побійще, аж почервоніла ріка. Чужі мисливці подолали мисливців племені Мамонтів. Вони винищили їх майже всіх. Бо мали короткі списи, кидали з оддалік, і списи довгі, й гострі камені, котрими теж влучали з віддалі. Тінь-Тінь пам'ятає той страшний день і ніч по тому, як вона втікала з горбів. Тоді лютувала гроза, з неба падали вогняні списи і входили в

землю. Люди брели через люті потоки, котрі ковтали тих, хто одривався од гурту. Ніч рикала, аж матері не чули плачу дітей на своїх руках. Але, мабуть, саме гроза врятувала їх од чужинців. По тому плем'я кочувало, блукало в болотистих луках за течією ріки. З ним блукав голод. У племені лишилося мисливців менше, ніж пальців на руках і ногах в одній людині. Вони не хотіли полювати, одбирали в жінок коріння, яке ті назбирували, горіхи й гриби. І вождь Кві не міг нічого вдіяти з ними. Він був старий, аж його похилило до землі. І сивий-сивий, мов болотяний лунь. Ніхто не слухав його велінь, кожен споживав те, що роздобув сам. А чи ж багато може вполювати на болотах самотня людина! Чоловіки племені стали лінливими, хитрими й скрадливими, як рисі. Вони спочатку наїдалися самі й приносили жінкам та дітям племені тільки те, що залишалося. Так Мамонти стали Рисями. І коли голод почав гризти дітей, жінка по імені Уоо підговорила інших жінок, і вони не пустили чоловіків до вогнищ. Ще й побили палицями тих, котрі не послухалися. Уоо — розумна й сильна. Вона врятувала плем'я від голоду, навчила жінок полювати й робити зброю. То було важке полювання. Вони могли здолати тільки малу дичину. Й лише вистеживши з засади. Оленів били тільки на плаву, а вепрів — загнавши в топкі болота.

І ось тепер Уоо вивела плем'я з боліт. Ранньої весни вона послала чотирьох жінок, аби вони видивилися на їхньому стійбищі чужинців, відшукали потаємні стежки, щоб потім підкрастися всім разом і побити ворогів. Ті четверо повернулися й розповіли, що чужинців на горбах немає. Вони й зараз не знають, чого пішли ті. Може, вони забоялися тієї грози, тих стріл з неба! Бо навіть старий Кві казав, що не пам'ятав такого небесного гніву. А може, їх проковтнула гора?

Повернувшись з боліт, плем'я поселилося на іншому горбі, аби не накликати нещастя. До того ж оцей горб вищий і стрімкіший, звідти легше боронитися од ворогів.

Так розповідала Тінь-Тінь. Вона була печальна й сумна. І така гарна, аж Артові защеміло під серцем. Од страху, що може втратити її, од передчуття чогось лихого.

Коли по тому її не було кілька днів, мисливець ледве не помер з розпуки. Аби наблизити Тінь-Тінь до себе, аби щодня розмовляти з нею, вирішив викарбувати її з дерева. А потім подумав, що дерево — то загрозою для Тінь-Тінь. І камінь теж, він важкий і холодний. І тоді він пішов уночі до колиш-

нього стійбища племені Тінь-Тінь, приніс звідти бивень мамонта. Найбільший і найбіліший, який вдалося знайти. Він різав повільно, обережно, клав карби тоненьким і гострим рубилом. А коли втомлювався, йшов до річки, де побачив її вперше, або сідав біля стежки, котра збігала до води, й чекав.

Там він і зустрів дівчину знову. Вона сказала, що Уоо чомусь не пускала її.

Вони знову блукали понад річкою й бродили по мілководдю, тепер вже Арт показував, як полювати дрібних рибок, де шукати їстівні черепашки.

А тоді йому захотілося показати Тінь-Тінь саму себе. Він повів її до печери, вона спочатку покірно йшла за ним, але за кілька кроків од Артового житла повернулася й побігла назад. Вона була дика й свавільна, як молода олениця. Й не до кінця збагненна.

...Той день слався їм під ноги сонячно й радісно. Спочатку Арт бавився їжаком. Їжак скручувався в колючу грудку, й він пускав ту грудку з горбика. Під горбиком біліла калюжа. Ой, як же злякався їжак, коли зненацька впав у калюжу, як кумедно перебирав лапками, як смішно чмихав і задирав угору мордочку.

Потім вони захотіли їсти, і Арт поліз на старезну липу і вигріб з білчачого дупла кілька жмень горіхів. Їх можна було нарвати й самим, але горіхи з білчачого дупла — повнозерніші, стигліші. А тоді Арт підійшов до високого гінкого куща й почав нагинати пружні гілляки, скручувати їх чубами докупи. Вийшло вельми зручне й м'яке сідлисько. Тінь-Тінь літала в ньому, як пташка, сміялася залисто, дзвінко. А Арт навіть не посміхнувся. Ще й сприйняв її сміх за образу. Такі сідлиська плели в племені Турів старші хлопці дівчатам. То був знак. Певний знак. Дівчата в них гойдалися тихо й урочисто. А Тінь-Тінь... Вона кепкувала з його сідлиська...

Арт просто не міг збагнути, що вона не знає законів племені Турів, що їй весело й радісно од його турботливості й вигадливості. І вона розгойдалася так, що не втрималась, куц кинув її, мов тятива стрілу, аж на край галявини. Вона впала м'яко, не боляче, й лежала там, розкинувши руки. І хоч Арт бачив, що Тінь-Тінь не забилася, а тільки вдавала, буцім забилася й не може підвестися, ступив уперед, щоб допомогти їй. Та дівчина зненацька скрикнула, схопилася на ноги й

скочила назад. І присіла, мов маленьке дитинча, біля Артових ніг, зіщулилася, припишкла. Арт майже інстинктивно виставив уперед короткого списа, одним оком дивився вперед, а другим оббiг галявину, шукаючи найліпшого місця до оборони чи шляхів до втечі. В грудях йому заклекотіло, вогонь боротьби прокотився по серцю. Боротьби лютої, жертвної — адже мав захищати не стільки себе, скільки Тiнь-Тiнь. Але в наступну мить його рука з списом опустилася, а в горлі забулькотів сміх. На галявину, підбивши під себе хвоста, вийшов вовк. Це був Рибоїд. Він дивився на Арта, дивився на Тiнь-Тiнь, шерсть йому стояла дибки, ікла люто щирилися, а в очах світився подив, панічний жаж, поклик Артові — готовність до стрибка й покора водночас. Він то посувався вперед, то знову відступав, б'ючи по землі лапами.

Тiнь-Тiнь злякано, знизу вгору дивилася на Арта; ні, її не лякав вовк, вовків вона не боялася, але це був якийсь дивний вовк, котрий не втівав, котрий поведився напрочуд незрозуміло.

А Арт сміявся й ішов до вовка. Вовк і собі поповз назустріч йому, витягнувши вперед голову, хвіст, волочився за ним, мов підрубана гілляка.

Тiнь-Тiнь сама не знала, чому вона скрикнула. Чи тому, що боялася, аби вовк не кинувся на Арта, чи з якоїсь іншої причини, але вона скрикнула й схопилася на ноги, а вовк, мов блискавка, майнув у кущі.

Тiнь-Тiнь дивилася на Арта перестрашено й захоплено. То он він який! Він може повелівати звірами. Але ж тоді він... Це добре чи погано? Мабуть, погано. Бо він не такий, як усі.

Арта тішив страх Тiнь-Тiнь. Але й починав непокоїти. Бо шукав слів, якими б міг пояснити все, що допіру сталося на галявині, й не знаходив їх. Показував, як знайшов Рибоїда, як годував його, як той поволі звивав до нього. Тiнь-Тiнь вірила й не вірила. Одначе Арт не зміг до кінця вибрати тривоги з її серця. Бо в наступні дні вовк частіше й частіше перетинав їхні сліди. З'являвся якось зненацька й так само зненацька зникав, і як його не кликав Арт, як не намагався зупинити — не йшов. Мисливець бачив, що й там, у печері, наодинці, він почужішав. Довго принюхувався, лягав у куточку й тихенько гарчав.

Вовк не приймав Тiнь-Тiнь. В його хижій пам'яті уклалася одна людина й не вкладалася друга. Коли блукав назирці, коли бачив, як його Арт біжить за тією істотою, його самого

поривало кинутись на поміч і ввіп'ястись іклами в тонку, не міцну шию. Але Арт добігав і тільки складав на шиї руки, а далі ще й покірно сідав біля ніг тієї істоти, а вона куйовдила йому волосся, натикала туди всіляких гілочок, і вовка починало ніби розривати щось зсередини. Йому аж темніло в голові, він навіть починав крутитися на місці, як, буває, крутиться звір у погоні за власним хвостом.

А одного разу та істота навіть повалила Арта на землю, й тоді Рибоїд не витримав, виметнувся з кущів. Було далеко, й він не доскочив, істота впала в траву, Арт вхопив його за тулуб і кинув на колючий кущ. Скривджений, зляканий, розлютований, Рибоїд втікав далеко, а потім сів під високою сосною й тужно завив.

З того дня Арт почав зачиняти вовка в печері.

...Знову Тінь-Тінь не приходила кілька днів. І Артові на серці студили холодні вітри. Він кілька разів підповзав до горба, на якому стояло плем'я Тінь-Тінь, і одного разу ледве не виказав себе вартовим мисливцям.

Тінь-Тінь прийшла до урвища з ношею шкур. Вона кинула шкури, й вони пішли в ліс, і Арт знову хотів повести дівчину до своєї домівки, й знову вона втекла. Однак чекала його внизу. Тінь-Тінь була знепокоєна й казала, що мисливці її племені почали виставляти чати вдвічі більші, що їх щось тривожить, що вони когось шукають. Либонь, його. І сьогодні їй наказали не баритися, швидко повертатись назад.

Арт сміявся, в такий спосіб хотів відігнати тривогу. А потім затих, замислився й сам. Він думав про мисливців племені Тінь-Тінь, про їхнього вождя, сувору й справедливу Уоо, і все йому було незрозуміле й дивне.

— А може, ходімо до нас, — нараз мовила Тінь-Тінь. — Візьмемо шкури й понесемо вдвох.

— І перший зустрічний мисливець проб'є мені груди.

Тінь-Тінь опустила голову. Так, мисливці її племені бояться навіть спомину про чужинців.

Вони верталися до урвища, так і не намисливши нічого. Шкури лежали на тому місці, де вони їх залишили. Дівчина поглянула на сонце й занепокоїлася. Адже вона навіть забула намочити їх.

Арт захапався теж, це через нього Уоо може покарати Тінь-Тінь. Він згріб в оберемок шкури, завдав їх на плечі й враз скрикнув, відскочив убік, жбурнувши шкури на землю. Стояв, затиснувши вище лікта праву руку, дивився, як

звивається на піску велика жовто-сіра змія. Вхопив важку сукувату палицю, Тінь-Тінь щось закричала, кинулась, аби перешкодити, але він відштовхнув її і вдарив гада по голові. Бив і бив, поки змія перестала звиватись. Тінь-Тінь дивилась на Арта повними жаху очима. Адже гадока оддала Артові свою смерть, тепер вона сконала, й смерті нікуди вернутись. Дівчина навіть набрала в жмені води, аби плеснути на змію, але мисливець зупинив її владним порухом. І вона скорилася. Вона відчула Артову силу, відчула його своїм мужем. Може, вже на останнім його життєвім пружі. Сіла в траву й заплакала гірко.

* *
*

Берегом річки йшло п'ятеро жінок з сокирами й списками на плечах. Їх вела Уоо. Вона ступала попереду, насторожено вслухаючись у тишу. Позаду, на невеликій відстані, волоклася Тінь-Тінь. Уоо двічі наказувала їй повернутись, але та мовби не чула наказу вождя.

— Я теж хочу на лови, ти ж обіцяла, — повторювала вона одні й ті ж слова, а сама спотикалася на корінні, ледве й бачила щось перед собою.

— Ми йдемо не на лови. Ми шукаємо чужинця, — суворо мовила Уоо. Вона любила Тінь-Тінь і тепер подумала, що та надто користує її доброту.

— Дим здіймався он з-під того дуба, — сказала Муу, вилицювата некрасива жінка з довгими волосатими руками.

— І нікого під дубом не було? — запитала Уоо. — Й не горіло вогнище? А може, тобі диміло в очах?

Муу ображено закусила верхню губу й перекинула з плеча на плече важкого, з неструганим, сукуватим держакком списа. Вона навмисне не стругала й не обтісувала деревину, — щоб була важча й влітніша для рук.

Тінь-Тінь з острахом подивилася на горбаті плечі Муу, на важкого списа й тихенько заскімлила. Зовсім як мале звіря.

Уоо думала про пришельця. Вона знала, що Муу не помилилась. Рибна загата в затоці, вепрова яма в молодому лісі, а тепер дим. Хто цей зайда? Звідки примандрував сюди? Хто б він не був, — мусить померти. Хоча б через те, що за ним можуть прийти інші.

— Пам'ятаєте, мисливці розповідали, що тоді теж вони спочатку знайшли на березі тільки одне видовбане дерево.

Тінь-Тінь, хоч була найдалі од Уоо, першою вхопилася за її слова.

— А хіба не може бути мисливця-самітника,— мовила, прохплюючись наперед.

Уоо зупинилася й здивовано поглянула на дівчину. Але нічого не сказала, рушила вперед.

Вони підступали до печери, немов до ведмежого лігва. Тісним півколом, затиснувши в руках важкі сокири, готові кожної миті відскочити, вдарити. Але коли з печери метнулась чорна тінь, вони здивовано й розчаровано зглянулися й побігли до темного отвору, вже не ховаючись.

Либонь, вони обклали звичайне вовче лігво. Тільки Уоо лишилась на місці. Провела поглядом вовка, який підпустив їх так близько, відступила за кущ, зачайлася. Вистежувала вона не вовка. В її голові вже давно роївся здогад, а тепер вона майже впевнилася в ньому.

Уоо повільно пробиралася через кущі. Вона гаразд запам'ятала те місце, де від них одстала Тінь-Тінь. Тепер ішла по її сліду. Ось Тінь-Тінь необережно ступила на широкий листок, прим'яла його. Ось роздавила п'ятою засохлі, накрочені черв'яком бурубашки землі. Ще гоїдається тоненька галужочка, ще не до кінця розправився жмут трави.

Уоо миттєво відгорнула лівою рукою кущ. Її права рука з списом була відведена назад, для удару.

Суворий погляд вождя враз обійняв галявину. Маленьку, стиснену кущами галявину під самою кручею. Під невисоким крислатим деревом на м'якому трав'яному ложі лежав мисливець. Густий піт зросив йому чоло, блищав на бороді, грудях. Мисливець був молодий і гарний. Його сині глибокі очі дивилися без страху, в них світилися гіркота, й здивування, і якийсь незбагненний, невідомий Уоо сум. Біля юнака сиділа Тінь-Тінь. Побачивши Уоо, вона скинулась, мов поранена птаха, розпростерла свої рученята. «А хіба не може бути мисливця-самітника»,— подумки проказала Уоо. Цей юнак — справді самітник.

Тінь-Тінь і далі дивилася на вождя, в її широко розкритих очах плескав жах, і закляття, і мука, вона підвелася, затуюляючи юнака від удару.

Може, цей її порух... А може, щось інше... Уоо здивувалася, а тоді їй щось боляче запекло в серці і розтало враз, розлившись гіркотою в грудях. І зринув смуток, жаль за чимось великим, втраченим, незнаним. Котре пролетіло по світу, так

і не знайшовши її серця. І дві великі сльози скотилися по її щоках. Уоо дивилася на Тінь-Тінь. Жінка дивилася на жінку. А рука з списом повільно опускалася й опускалася, аж поки вістря не сховалось у траві.

...Вернувшись у печеру, Уоо застала жінок-мисливців спантеличеними й розгубленими. Безліч речей розповідали їм, що тут живе людина. Й людина якась дивна, яка творить з дерева й каменю подібних собі. Он вони стоять рядком на вирубаному в стіні уступі. Молоді й старі, більше молодих. Юнаки й чоловіки. Незимовне сум'яття охопило жінок. Їх лихоманило, їх бив дроз, їхні груди сповнили біль і туга. Їм здалося, що оці вирізані з дерева мисливці щось промовляють до них, співчують їм, хочуть допомогти. Он той трішки сердиться, а отой сміється. Тільки дужа й велика рука могла народити на світ гнів і посмішку.

Уоо мовчки взяла з уступу бивень мамонта; з гладенької, одшліфованої до білого кістки на неї глянуло жіноче обличчя. Жінка неначе виходила з води. Чи, певніше, вода виносила її на гребінь хвилі. Уоо відразу впізнала, хто та дівчина.

Якусь мить вона милувалась роботою, відтак поклала бивень на уступ.

— Але ж звідси вибіг вовк? — запитально мовила Муу.

— А може, то він перекинувся у вовка, — сказала інша жінка.

— Мабуть, — сказала Уоо. — Тоді його не треба чіпати. Якщо він володіє звірами і робить з дерева подібних собі, його не можна чіпати.

— Арт, Арт, вони повбивають усіх, — торсала мисливця Тінь-Тінь. — Арт, ми погинули.

— Хто «вони»? — не розуміючи, тер заспані очі юнак. — Звідки ти? Що сталося?

— Вони — мисливці зі звіриними хвостами на шиях, — простогнала Тінь-Тінь. — Наші вже ледве одбиваються від них. А вони йдуть і йдуть.

— Мисливці зі звіриними хвостами на шиях? — все ще крізь хворобливу дрімоту мовив Арт. Та враз думка метнула, як тигр із засідки. — Але ж то — Тури. Люди мого племені.

Він підхопився на ноги, трохи не скрикнувши з болю. Його все ще змагала квалість, і тіло було не до кінця слухняне.

Хоч всі ці дні він споживав коріння, яке йому приносила Тінь-Тінь. Тоненьке й жилаве, воно було гірке й аж пекуче, але, пожувавши його, Арт кожного разу почував, як по жилах розбігаються живі вогниці й розсівається в голові гарячий туман. А головне, потроху спадала попухлість, якою обклало руки й ноги. Одначе в ту мить біль серця заглушив біль тіла. Думки завихрили в голові, немов підхоплене бурєю листя. Люди його племені. Вони понищать людей племені Тінь-Тінь. Вони вб'ють Уоо, котра подарувала їм з Тінь-Тінь любов і життя.

Арт біг знайомою тропою. Її протоптали в лісі люди племені Тінь-Тінь. Перечіпався, падав, підхоплювався й біг знову. В голові йому гуділо, ноги були важкі, неслухняні. Кожен крок віддавався болем, здавалося, під шкіру понастикувано багато-багато кістяних голочок і за кожним кроком ті голочки починали рухатись. Спочатку він чув за собою лопотіння ніг Тінь-Тінь, але незабаром дівчина відстала. І він зрадив, він не хотів, аби вона бігла разом з ним.

Ось і яр поміж двох горбів. Щойно він став спускатись по схилу, як до нього долинуло глухе гудіння. Здавалося, то гуде потривожений джмелиний рій. Стежка завертала праворуч, але мисливець далі не пильнував її, побіг просто через ліс. Він продерся через густі чагарі й вискочив на вузьку галявину, вповдовж якої звивався струмок. І тут він почув крик, високий, схожий на виття, і галас, і бойовий тріск палиць по дереву.

Арт побіг вповдовж струмка, але ступив кілька кроків і враз побачив, що попереду щось ворухиться у високій траві. Тільки тепер він завважив, що не взяв з собою ніякої зброї. Либонь, і не збирався брати. Якась інша думка заволоділа ним, це вона й кинула його на тропу. А в траві хтось скрадався. І було видно, що то людина. Припала до землі, повзе йому назустріч. Тільки як же незграбно! Хвилюється висока трава, тріщить бадилля... А тепер підлізла до самого струмка... І тої ж миті він здогадався, що людина не скрадалася, а повзла до струмка, а тепер вона занурила просто в струмок обличчя й жадібно п'є воду. Так п'ють усі... кого покликкала смерть. Людина підвела голову, з її губ падали краплі, будили тишу маленького плесця. Ті краплі були червоні.

Поранений мисливець спробував звестися, але коліна йому підломилися, й він важко осів у траву. В Артовім серці пролунав крик — крик здивування й жалю, і він ступив уперед.

Людина біля струмка — то був Урр. Урр — Гниле Дерево, з яким у дитинстві Арт грався в турів і ведмедів, єдиний, хто не кривдив його.

Урр теж упізнав Арта. Болісна посмішка ковзнула по його губах, він знову хотів звестися й знову вправ головою в траву. Арт взяв Урра попідруки, відтягнув і посадив під дерево. Уррова голова хилилася набік, і він підтримував її.

— Ти йшов за нами? — запитав Урр.

— Ні. Я жив тут, — відповів Арт. — А ви... Ви чого тут?

— Вони поб'ють нас, — сказав Урр. — Вони люті, як рисі.

— Чого ж ви прийшли сюди?

Урр важко розтулив повіки.

— Пошесть... На турів, на оленів, на тарпанів... І... на нас. Жінки, діти... А тоді й мисливці... Голод... Ми вже не Турі. Ми — Пажери... Ми...

Він ще щось говорив, але слова вмирали в його горлі. І вмирали очі. Й згасав подих.

Арт поклав Урра на землю й побіг через кущі.

...Дві грізні лави котилися навстріч одна одній. Аби розтоптати, аби поглинути іншу й покотитися далі тільки самій. Притишила свій біг Велика Ріка, затихло сполохане птаство, застиг у мовчанці ліс, — дерева стояли доокіл, як величезні незлобиві мисливці. Все, що чинилося на горбі, було супроти-ву їхніх законів.

У Рисей вже теж стало все на останньому пружі — і відчай, і лють, і надія. Вони бігли вниз, виставивши вперед довгі списи, похлинаючись войовничим відчайним криком: «А-а-а». Розкуйовджені, закривавлені, вони були страшні в своїм останнім смертельнім пориві. На маківці горба вили, скиглили, верещали діти, чи то збадьорювали своїх матерів, чи кликали назад. Услід за жіночою лавою шкандибало двоє досугих дідів, вони теж щось гукали, кволо вимахуючи списками.

Бойові поклики Рисей спліталися в смертельних обіймах з войовничими покликами Турів, розкочувалися далеко навкруги, лякаючи звірину й птаство. І клекотіли у високості орли, креслили траурні кола. А над всім тим — чисте ясне небо й огненне, ненавидяче око сонця.

Відстань між двома лавами зменшувалась і зменшувалась, і наростав крик, переходив у ревисько. Ще мить, ще крапля...

І раптом на середину галявини поміж дві смертельні лави вискочив юнак. Він був молодий і красивий. Розпашілий з бігу, з блискучими очима, на мить прикував до себе всі погля-

ди. Простер угору до сонця руки й застиг так. І таким несподіваним був цей жертковий стрибок юнака, такою всевладною була його непорушність, що зупинились обидві лави.

— Це — Арт. Арт,— долинуло здивоване знизу.

— Той, що народжує богів,— прошелестіло вгорі.

Знизу, мабуть, пущений ще першим поривом, хуркнув спис, Арт впіймав його біля самих грудей, повільно опустив і кинув на землю.

— Він не боїться нікого. Він з'їв серце лева,— знову гукнув хтось унизу.

Тут сталася вже справжня дивина. З лісу важким скоком вимчав великий вовк. Всі гадали, що його хтось наполохав у кущах і зараз, побачивши стільки мисливців, звір притьма кинеється навтьоки. А він... підбіг і простягся біля ніг Арта. Ліг і лежав, тільки сторожко нашорошив вуха й здригав шкірою, наче йому було холодно. Приглушений клекіт — зачудування, страх — прокотився рядами мисливців. Цей юнак володіє звірами! Має таку силу, що вони йдуть на його поклик, лягають йому біля ніг. Він може покликати на свій захист усіх звірів лісу, всі його темні й страшні сили? Він всесильний, цей юнак!

А Арт і далі стояв, простерши обидві руки до сонця. Здавалося, воно теж хилиться до нього, котиться йому в долоні, покірне й лагідне.

Відтак Арт повільно опустив руки й заговорив.

— Люди! Люди племені Турів і племені Мамонтів. Ви вбиваєте одне одного. А скажіть, чи вбивають одне одного тури та мамонти? Скажіть ви, Мамонти, які стали Рисями? І ви, Тури, що стали П'ажерами? — Арт хвилю зачекав і казав далі вже тихіше.— Погляньте на себе. Ви зараз гірші за найлютіших звірів. Ви, які зазнали стільки нещастя. Чи ж мало вам ще смертей! Мало вам голоду, ран?!

Страшне сум'яття поійняло Рисей. Незнайомий юнак говорив до них зовсім зрозуміло, говорив про те, що пережило їхнє плем'я, показував їм їхні рани й муки.

І Тури теж слухали в подиві. А Арт говорив і говорив мовою Мамонтів, повторюючи те ж саме мовою Турів.

— Ви погляньте, скільки лишилося вас, Рисі. Всі чоловіки вашого племені погинули в битві з людьми, які прийшли з ріки. А вас, Тури! Половина ваших жінок і дітей померла від гнилого м'яса. А тепер подивіться довкола.

Мов зачаровані, всі повели очима за Артовою рукою.

— Які багаті тут ліси. Скільки в них оленів і кабанів. А яка щедра ця ріка. Вода в ній клекоче од риби. Я навчу вас, як її ловити. Я зроблю такі списи, що ви одним ударом забиватимете зубра. Тож запалімо одне спільне вогнище, сядьмо одне біля одного, а завтра вийдемо разом на лови. А якщо хтось із вас не вірить у те, що я сказав, нехай б'є списом у мої груди.

На схилі горба запала тиша. Така глибока, що було чути, як пищать у гнізді на дереві пташенята й як гуде, пролітаючи над галявиною, бджола. Один випадковий звук міг зламати, порушити її. Недовірливо вслухалися в неї Риси. Вони боялися пришельців.

І раптом з куців вискочила Тінь-Тінь. Вона підбігла до Арта, обхопила його за плечі, захищаючи собою од злих списів. І тоді... Тоді сталося небачене на цих горбах. Списи повільно похилилися вниз. Списи Турів і Мамонтів.

— Ну, йдіть же, йдіть до нас, — гукав Арт.

Мисливці клали списи на землю і йшли вперед. Тури — до Арта, Риси — до Тінь-Тінь.

І всі разом — до їх обох.

До першого миру на землі.

«Білки роблять великі запаси, зима буде холодною й сніжною», — подумав Василько і вдарив каменем по каменю. Вдарив дуго і точно. Як справжній мисливець. Власне, він і був ним. Він знав, що хтось інший здалеку-далеку, з сивої давнини подарував йому на одну ніч своє життя. Так само, як Василько подарує своє комусь іншому, хто буде тут за багато-багато років після нього. Він тільки шкодував, що встиг так мало довідатись за одну ніч. Йому ще хотілося побігти на свою вулицю, до свого будинку. Побачити, що зараз там. Ростуть могутні дерева? Толочить високу траву тур? Навчає скрадатись до здобичі малих тигренят шаблезуба тигриця? А що там, де зараз кінотеатр «Київ»? І музей? Де школа?

«Тінь-тінь, тінь-тінь», — нараз почувся над його головою несміливий поклик. Маленька птаха прокльовувала темну запону ночі. Зараз обізветься друга, третя, запона затремтить, підніметься над обрієм.

Мамонт почув далекі поклики першим. Кинув собі під ноги щойно зламану зелену гілку, поволі рушив з місця. «Гуп, гуп, гуп», — гримотіли по асфальту ноги-стовпці. «Гуп-гуп-

гуп»,— стрибала по під'їздах луна. Він ішов. Ішов з віків до свого п'єдесталу. Одинокий міліціонер на Хрещатику потер заспані очі і вказав смугастою паличкою ліворуч. Мамонт загупав по бруківці вгору. Він поспішав, аби до світанку зайняти своє місце на гранітнім підмурівку. За ним нечутно ступав Василько.

І ступало ще багато-багато людей. Всі ті, хто лишив на цій землі свої сліди протягом тисячоліть. Ступали зосереджено, важко — йшли до якоїсь знаної й незнаної їм мети.

На мить Еасилько побачив їх усіх разом: тисячі тисяч, непрохідний натовп багатьох-багатьох століть, строкату суміш одягів, посмішок, пристрастей. Кумедний суєтний вертеп світу. Безглуздий і дивний. Але відтак всі вони в мент злилися в одне: в напружену постать людини, яка вдивляється в далекий обрій. У схід сонця, в майбуття. Яке ніколи не наблизиться настільки, щоб вона могла вrostи в нього.

Василько відчув себе тією людиною. Яка вдивляється в обрій і йде вперед, до інших людей.

З М І С Т

Розділ перший	
Чужий серед своїх	12
Розділ другий	
Перша ніч самотності	19
Розділ третій	
Над кручею	33
Розділ четвертий	
В тенетах двох смертей	42
Розділ п'ятий	
Вогонь з неба	54
Розділ шостий	
Ще одна невідомість	74
Розділ сьомий	
Дві смерті	82
Розділ восьмий	
Перший мир на землі	91

Для середнього шкільного віку

МУШКЕТИК ЮРИЙ МИХАЙЛОВИЧ
Съешь сердце льва. Повість. (На українськом языкѣ) Редактор К. І. Юречко.
Художній редактор В. Ю. Тернавський. Технічний редактор Т. І. Розум.
Коректори В. В. Богаєвський, Г. В. Книш.

Здано на виробництво 14. I. 1972 р. Підписано до друку 9. III. 1972 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друк. № 2. Фіз. друк. арк. 6,75. Обл.-вид. арк. 5,97. Умовн. друк арк. 6,28. БФ 29983. Тираж 65000. Зам. 108 Ціна 33 коп.

Видавництво «Веселка», Кіїв, Басейна, 1/2. Друкоffsetна фабрика «Атлас» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Львів. Зелена, 20.

Дорогі друзі! Напишіть, чи сподобалась вам ця книжка, чи хороші в ній малюнки. Наша адреса: м. Київ—4, вул. Басейна, 1/2, видавництво «Веселка».

38 1111

